เอกสารประกอบโครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง

" ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทางรถไฟศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสยามจันทร์ "

(ระหว่างวันที่ ๖-๘ มกราคม ๒๕๔๕)

จัดทำโดย

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร

DS
589
ท2072
ฉ.2

เอกสารประกอบโครงการสัมมนาทางวิชาการ

เรื่อง"ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดีศรี อาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"

ระหว่างวันที่ 6 - 8 มกราคม 2545

ณ แม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และ

ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

ได้รับบริจาค

(เนื่องในโอกาสการจัดงานมหกรรมวัฒนธรรมแห่งชาติ ครั้งที่ 16)

จัดทำโดย

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร

คำนำ

เอกสารนี้จัดทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบการจัดโครงการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง **"ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"** ระหว่างวันที่ 6 - 8 มกราคม 2545 ณ แม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

การจัดโครงการสัมมนาทางวิชาการครั้งนี้ เป็นความร่วมมือระหว่างจังหวัดนครปฐม ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศิลปากร จัดขึ้นเนื่องในโอกาสการจัดงานมหกรรมวัฒนธรรมแห่งชาติครั้งที่ 16 ณ จังหวัดนครปฐม โดยมีชื่องานว่า **"พระปฐมเจดีย์เสียดฟ้า ทวารวดีรุ่งเรือง เมืองมหาธีรราชเจ้า"**

ภายในเล่มประกอบด้วยเนื้อหาของการจัดโครงการสัมมนาทางวิชาการดังกล่าว ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 หัวข้อเรื่อง ได้แก่ การเสวนาหัวข้อเรื่อง **"ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม"** ในวันอาทิตย์ที่ 6 มกราคม 2545 ณ แม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และการสัมมนาทางวิชาการจำนวน 2 หัวข้อเรื่อง ได้แก่เรื่อง **"แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"** และ เรื่อง **"เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"** ในวันจันทร์ที่ 7 และวันอังคารที่ 8 มกราคม 2545 ตามลำดับ ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

การจัดทำเอกสารประกอบการจัดโครงการสัมมนาทางวิชาการนี้ สำเร็จสมบูรณ์ได้ด้วยดี เพราะได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากคณะวิทยากร จึงขอขอบพระคุณวิทยากรทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

(อาจารย์ ดร. ศุภชัย ศุภลักษณ์นารี)
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา
ประธานคณะกรรมการดำเนินงานโครงการสัมมนาทางวิชาการฯ
3 มกราคม 2545

สารบัญ

เรื่อง หน้า

เที่ยวแม่น้ำนครชัยศรี.....1

โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นุกูล ชมภูนิช

เมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี.....15

โดย ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ

พระราชวังสนามจันทร์.....39

โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์

ศิลปะในพระราชวังสนามจันทร์.....58

โดย รองศาสตราจารย์ สมประสงค์ น่วมบุญลือ

ภาคผนวก

โครงการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม.....65

แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"

คณะกรรมการดำเนินงานโครงการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีน.....75

ถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"

ผู้เขียนบทความ.....77

เที่ยวแม่น้ำนครชัยศรี

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นุกูล ชมภูนิช

ภูมิหลัง

จังหวัดนครปฐมมีแม่น้ำสำคัญไหลผ่านพื้นที่สามอำเภอ คือ อำเภอบางเลน อำเภอนครชัยศรี และอำเภอสามพราน จากทิศเหนือไปยังทิศใต้ตามลำดับทางราชการเรียกว่า **"แม่น้ำท่าจีน"** คนทั่วไปมักเรียกกันว่า **"แม่น้ำนครชัยศรี"** สาเหตุที่ชื่อนี้เพราะในอดีตสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีมณฑลนครชัยศรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำในเขตอำเภอนครชัยศรีปัจจุบัน ความยาวของแม่น้ำนครชัยศรีช่วงที่ไหลผ่าน 3 อำเภอดังกล่าวยาวประมาณ 97 กิโลเมตร ส่วนที่ผ่านจังหวัดสุพรรณบุรีเรียกว่า **"แม่น้ำสุพรรณ"** และส่วนที่ผ่านจังหวัดสมุทรสาครเรียกว่า **"แม่น้ำท่าจีน"** ไหลออกทะเลที่อ่าวไทยตรงตำบลบางหญ้าแพรกและตำบลโกรกกรากจังหวัดสมุทรสาคร ลักษณะของแม่น้ำคดเคี้ยวมากขึ้นตามลำดับเมื่อไหลลงสู่ที่ต่ำตั้งแต่อำเภอนครชัยศรี และอำเภอสามพราน ความคดของแม่น้ำ บางตอนเป็นรูปเกือกม้าและแอกวัว ทำให้มีการขุดคลองลัดเชื่อมให้น้ำไหลตรงเพื่อย่นระยะทางการเดินเรือถึง 3 คลอง ได้แก่

คลองลัดท่ามอญ เชื่อมระหว่างบ้านงิ้วรายกับบ้านท่ามอญ อำเภอนครชัยศรี
คลองลัดอีแท่น เชื่อมระหว่างบ้านทรงคนองกับบ้านตลาดใหม่ อำเภอสามพราน
คลองลัดท่าคา เชื่อมระหว่างบ้านท่าข้ามกับบ้านอ้อมใหญ่ อำเภอสามพราน

น้ำในแม่น้ำนครชัยศรีไหลขึ้นและไหลลงตามระดับน้ำทะเล บางปีมีน้ำทะเลไหลขึ้นมาถึงอำเภอนครชัยศรี โดยเฉพาะในหน้าแล้งราวเดือนเมษายน ทำให้ชาวนาชาวสวนสองฟากฝั่งแม่น้ำต้องลำบาก เรื่องน้ำกินน้ำใช้และน้ำสำหรับทำการเกษตรมาก น้ำเค็มจะหมดไปก็ต่อเมื่อทางกรมชลประทานปล่อยน้ำจากเขื่อนวชิราลงกรณ์ลงมาหรือฝนตกเท่านั้น

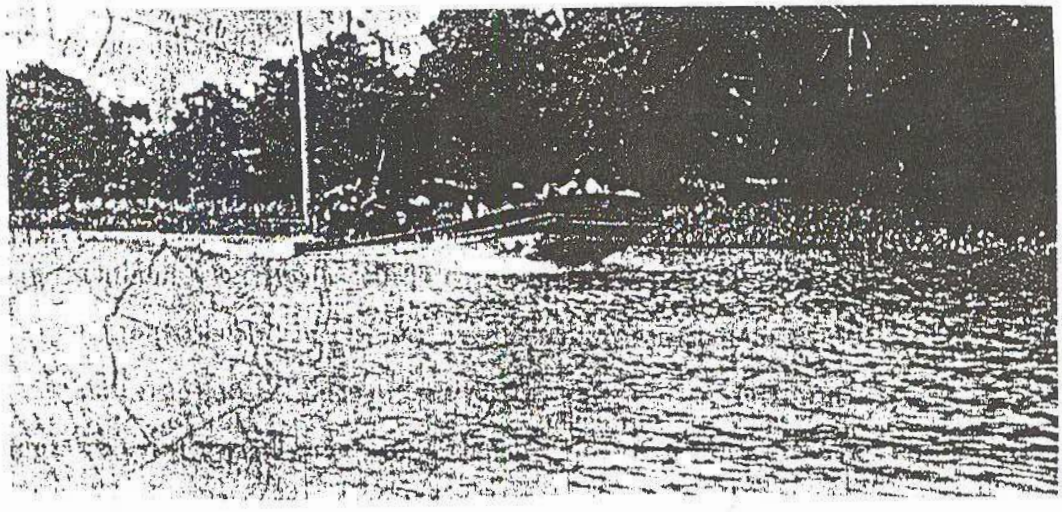

เมื่อ 30 ปีที่ผ่านมา แม่น้ำนครชัยศรีมีบทบาทในเรื่องการคมนาคมทางน้ำมาก การเดินทางไปมาหาสู่กันระหว่างจังหวัด และการลำเลียงสินค้าทางเศรษฐกิจต้องอาศัยแม่น้ำทั้งสิ้น ทั้งนี้ เพราะการสร้างถนนหนทางยังมีไม่มากพอเหมือนสมัยปัจจุบัน แต่ก่อนในแม่น้ำจะมีเรือแจว เรือพาย เรือยนต์ และเรือพ่วงลากจูงแพไม้สัก เรือบรรทุกข้าวเปลือก ข้าวสารพวงละ 20-30 ลำ มีเรือเมล์โดยสารรับส่งคนเดินทางเข้ากรุงเทพฯ จากสุพรรณบุรีมาขึ้นรถไฟที่สถานีวัดงิ้วรายวันละหลายเที่ยว นอกจากนั้นยังแล่นเลยไปตามลำแม่น้ำลงไปถึงจังหวัดสมุทรสาคร บริษัทที่ประกอบการเดินเรือดังกล่าวคือ **บริษัทสุพรรณขนส่ง** ซึ่งมีอู่ต่อเรือและสำนักงานใหญ่อยู่ข้างวัดงิ้วรายลักษณะของ เรือเป็นแบบเรือยนต์ฝรั่งทาสีแดง ชื่อเรือแต่ละลำมีชื่อตามตัวละครในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เช่น ขุนช้าง ขุนแผน นางพิมพิลาไล นางศรีมาลา นางวันทอง ฯลฯ มีทั้งเรือชั้นเดียวและเรือนสองชั้น แต่ละลำจุคนได้ตั้งแต่ 50-100 คน การคมนาคมดังกล่าวมาสิ้นสุดลงเมื่อประมาณ พ.ศ.2510

บรรยากาศอีกสิ่งหนึ่งที่พบเห็นบ่อยในสมัยก่อนคือ การจับกุ้งจับปลาในลำน้ำนี้เครื่องมือในการจับปลามีให้เห็นกันตั้งแต่ขนาดใหญ่ไปจนถึงขนาดเล็กสุด ได้แก่ เรือยกยอ เรือนกระทุ้งช้อนโพงพาง การล้อมซั้ง การดีอวนปลา เรือผีหลอก เรือตกกุ้ง การลงเบ็ดราว การปิดเฝือก การล่อปลาด้วยเบ็ด สมัยนั้นกุ้งปลามีชุกชุมมาก โดยเฉพาะหน้าน้ำลดราวเดือนมกราคมและกุมภาพันธ์ ในระยะหลังสัตว์น้ำเหล่านี้ค่อย ๆ หายไปทั้งกุ้งและปลา ก็เนื่องด้วยการใช้ยาฆ่าแมลงของชาวสวนชาวนา และการปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม

บรรยากาศดังกล่าวไม่มีให้เห็นแล้ว ทั้งนี้เพราะถนนรถยนต์มีมาก การไปมาหาสู่กันจึงไม่ใช้ทางน้ำ อย่างไรก็ตาม แม่น้ำนครชัยศรียังมีพืชพันธุ์ไม้บ้านเรือ วัด และสวนผลไม้ให้ชมอย่างจุใจ

แม่น้ำนครชัยศรีปัจจุบัน

การล่องเรือนชมสภาพและบรรยากาศสองฝั่งของแม่น้ำนครชัยศรีขณะนี้จะพบสิ่งสำคัญหลายอย่างเช่น อาคารบ้านเรือน วัด โรงเรียน ตลาดริมน้ำ โรงสีข้าวในอดีต โรงงานอุตสาหกรรม และที่ว่าการอำเภอสะพานรถยนต์ข้ามแม่น้ำ 10 แห่ง และร่องรอยของคลองสำคัญในอดีตที่เคยเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินของพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 มายังองค์พระปฐมเจดีย์ ตลอดจนพืชพันธุ์ไม้และกิจกรรมของผู้คนในลำน้ำนี้เริ่มตั้งแต่ต้นน้ำจนสุดเขตของแม่น้ำนครชัยศรีคือจากบางหลวงถึงอ้อมใหญ่ โดยแวะเป็นจุด ๆ ดังนี้

<u>จุดที่ 1</u> นั่งรถยนต์มาลงที่ตลาดบางหลวงเพื่อจะลงเรือล่องแม่น้ำลงไปทางใต้ ที่นี่เป็นตลาดแบบห้องแถวสร้างด้วยไม้ หันหน้าเข้าหาทางเดินลงแม่น้ำไปสู่ท่าเรือยาวประมาณ 150 เมตร มีพืชผัก ผลไม้ ของใช้ เสื้อผ้า อาหาร และเครื่องมือการเกษตรจำหน่ายให้แก่คนที่เดินทางขึ้นลงเรือเมล์ในสมัยก่อน ปัจจุบันก็ยังเป็นที่จับจ่ายใช้สอยของชาวบ้านระแวกนั้นอยู่อย่างเดิม เรือแล่นออกจากท่า

น้ำตลาดบางหลวง ล่องลงมาตามน้ำด้วยความเร็ว 15 กิโลเมตรต่อชั่วโมง ชมบรรยากาศของชีวิตชนบทอันประกอบ ไปด้วยบ้านเรือและพืชพันธุ์ไม้สองฝั่ง สักพักหนึ่งจะมาถึงอำเภอบางเลน

จุดที่ 2 แวะชมตลาดบางเลน แต่เดิมเป็นท่าขึ้นลงเรือเมล์สายสุพรรณเช่นเดียวกับตลาดบางหลวงที่นี่เดิมเป็นที่ตั้งอำเภอบางเลน ปัจจุบันย้ายไปตั้งริมถนนรถยนต์ห่างออกไป 1 กิโลเมตร ที่ริมแม่น้ำท้ายตลาดมีโรงงานทำขนมเปี๊ยะมีชื่อเสียงของบางเลนตั้งอยู่ ซึ่งเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปในนามขนมอร่อย ผู้ล่องเรือสามารถเลือกซื้อได้ตามใจชอบ นอกจากนั้น ยังมีของใช้พื้นบ้านในสมัยก่อนจำหน่ายด้วย เช่น หม้อดินเผา ตะเกียงน้ำมันก๊าด ร้านซ่อมตะเกียงเจ้าพายุ ตะเกียงลาน สวิงช้อนปลา งอบและหมวกสำหรับใส่ไปทำนา เสื้อผ้าชุดทำสวน และขนมไทยฯ ฯลฯ เรือนแล่นจากตลาดบางเลนช่วงนี้จะผ่านสะพานข้ามแม่น้ำของถนนสายบางเลน-ลาดหลุมแก้ว ผ่านวัดบางปลา วัดลำพระยา วัดบางระกำ วัดแต่ละแห่งอยู่ห่างกัน 2-3 กิโลเมตร วัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน สิ่งก่อสร้างแต่ละวัดมีความโดดเด่นแตกต่างไปจากบ้านเรือนริมแม่น้ำเป็นจุดเด่นมองเห็นได้ระยะไกลไม่ว่าจะเป็นโบสถ์ วิหาร ศาลา การเปรียญ เจดีย์ ล้วนเป็นศิลปะไทยที่งดงาม ตระกานตา

จุดที่ 3 แวะชมวัดบางพระ วัดบางพระมีเกจิอาจารย์ชื่อดัง คือ หลวงพ่อเปิ่น ผู้มีวิทยาคมเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปมีความเมตตาสูง ผู้คนทั่วไปศรัทธามาทำบุญกันมิได้ขาด ทำให้วัดมีรายได้จำนวนมากสามารถพัฒนาวัดในด้านวัตถุได้มากไม่ว่าโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ มณฑป ฯลฯ สร้างขึ้นอย่างใหญ่โตและสวยงาม นอกจากนั้น ยังสร้างโรงพยาบาลและโรงเรียน ยังมีโบสถ์ เก่าสมัยอยุธยามีคุณค่าควรอนุรักษ์อย่างยิ่งภายในมีภาพจิตรกรรมฝาผนังที่หาดูที่ใดไม่มีเหมือน ที่ไม่ควรลืมก่อนจากวัดนี้ไปคือการเข้านมัสการหลวงพ่อเปิ่น โดยท่านจะปิดทองและเป่ากระหม่อมให้ทุกคน ส่วนผู้ใดที่สนใจพระเครื่อง ก็มีให้เลือกเช่าหลายแบบหลายรุ่นตามใจชอบ

จุดที่ 4 แล่นเรือกออกจากวัดบางพระสักพักด้านซ้ายมือจะพบวัดลานตากฟ้า ที่ข้างวัดนี้จะมีปากคลองขนาดใหญ่ชื่อคลองโยง คลองนี้มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เพราะเป็นเส้นทางนิราศพระประธมของสุนทรภู่สมัยรัชกาลที่ 3 ดังคำกลอนตอนหนึ่งว่า

จะออกช่องคลองโยงเห็นโรงบ้าน
เขาเรียกลานตากฟ้าค่อนพาชื่น
โอ้แผ่นฟ้ามาดาดถึงภาคพื้น
น่าจะยืนหยิบเดือนได้เหมือนใจ

ฝั่งตรงกันข้ามของแม่น้ำเป็นวัดสำโรง บรรยากาศของแม่น้ำดูจะเงียบสงบ แต่ฝั่งแม่น้ำมีขนาดกว้างขึ้น นาน ๆ จะมีเรือนแล่นผ่านมาสักลำหนึ่ง แต่สิ่งที่น่าชมเพลิน ๆ คือ รูปแบบของบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ริมน้ำ ถ้าจะแยกเป็นแบบหลัก ๆ น่าจะจัดเป็นประเภทดังนี้

1.บ้านทรงไทยเป็นบ้านชาวสวนหรือชาวนาที่ค่อนข้างมีฐานะดีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สร้างด้วยไม้สักเรียกกันว่า **"เรือนไทยฝาปะกน"** มีทั้งหลังคาคู่และหลังคาเดียว ปัจจุบันมีสถานภาพเป็นบ้านเก่าแก่บางหลังมีการต่อเติมจนเปลี่ยนรูปไป

2.บ้านทรงปั้นหยา เป็นความนิยมของชาวบ้านนอกที่ตามอย่างคนในเมืองหลวง เป็นยุคของวัฒนธรรมตะวันตกที่แพร่เข้ามาในประเทศไทย ในช่วงรัชกาลที่ 6 มีลักษณะหลังคาไม่แหลมเหมือนทรงไทย ไม่มีจั่วไม่มีกันสาด บางหลังมีมุขยื่นจากตัวเรือนตรงกลางหรือหัวท้าย หลังคาเป็นรูปตัว T และตัว U มุงด้วยกระเบื้องว่าว ฝาเป็นไม้แบบตีเกล็ด

3.บ้านทรงบังกาโลอย่างอเมริกา มีลักษณะของหลังคาแบนราบคลุมตัวบ้านหลายห้องรวมกันไม่มีกันสาด ไม่มีหน้ามุข บานหน้าต่างกว้างเป็นบานคู่ หลังคามุงด้วยสังกะสีหรือกระเบื้องกระดาษแผ่นใหญ่ๆ ชาวบ้านที่มีฐานะปานกลางนิยมนำมาดัดแปลงสร้างที่อยู่อาศัยกันทั่วไป เนื่องด้วยสิ้นเปลืองไม้โครงหลังคาน้อย สร้างได้ง่าย แต่กันความร้อนจากแดดไม่ดี ตอนกลางวันภายในบ้านจะร้อนมาก และฝนมักสาดเข้าหน้าต่างทางด้านหัวสะกัด

4.บ้านทางสเปญ บ้านทรงนี้เป็นความนิยมของชาวกรุงเทพฯ ที่เลียนแบบมาจากบ้านจัดสรรที่สร้างขายแถวๆ ชานเมือง บ้านแบบนี้เริ่มมีขึ้นให้เห็นในแม่น้ำนครชัยศรีหลายหลังเป็นระยะ ๆ ในบริเวณที่มีถนน รถยนต์เลียบชายฝั่งมักเป็นบ้านของคนกรุงเทพฯ ที่มาซื้อที่ดินริมแม่น้ำและสร้างไว้พักผ่อน ไม่เช่นนั้นก็เป็นบ้านของชาวบ้านที่ขายที่ดินร่ำรวยคิดสร้างบ้านขึ้นใหม่ จึงเอาอย่างบ้านในกรุงเทพฯ มาสร้างเป็นบ้านของตนเอง บางหลังก็เป็นบ้านของผู้ที่ทำงานราชการหรือบริษัทเอกชน

5.บ้านทรงไทยย้อนยุค มักเป็นบ้านทรงไทยเดิมที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ให้มีขนาดใหญ่เป็นเรือนไทยหมู่มีความหรูหรา สร้างด้วยไม้สัก ฝาปะกน ปั้นลมยอดแหลม ส่วนใหญ่มักเป็นผู้ที่รักและหลงใหลในความงามของสถาปัตยกรรมไทยที่คลาสสิก บางหลังสร้างไว้อยู่อาศัยเอง บางหลังสร้างขึ้นเพื่อเป็นบ้านพักผ่อนและต้อนรับแขกพิเศษของชาวกรุงเทพฯ บางหลังลงทุนสร้างเป็นเงินนับสิบล้านบาท

<u>จุดที่ 5</u> ชื่อให้ชมปากคลองขุดมหาสวัสดิ์ เป็นคลองที่รัชกาลที่ 4 โปรดให้ขุดขึ้นเมื่อ พ.ศ.2396 และเสร็จเมื่อปี พ.ศ.2405 เป็นคลองเชื่อมต่อกับคลองบางกอกน้อย ที่วัดไชยพฤกษมาลา ออกแม่น้ำนครชัยศรีที่บ้านงิ้วราย เพื่อเป็นเส้นทรงเสด็จพระราชดำเนินมาบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์โดยทางเรือ ผ่านปากคลองมหาสวัสดิ์มาประมาณ 2 กิโลเมตร จึงถึงวัดงิ้วรายและท่าเรือที่ขึ้นไปยังสถานีรถไฟวัดงิ้วราย ซึ่งอยู่ห่างจากวัดไม่มากนัก ท่าเรือวัดงิ้วรายแต่ก่อนเป็นที่ตั้งสำนักงานใหญ่ของบริษัทสุพรรณขนส่ง มีอู่ต่อเรืออยู่ใกล้กับท่าเรือนี้ ที่นี่มีตลาดห้องแถวสร้างด้วยไม้ ตั้งอยู่สองข้างทางเดินที่จะไปสถานีรถไฟวัดงิ้วราย ปัจจุบันสภาพตลาดค่อนข้างเงียบเหงา เพราะอาคารที่เป็นท่าขึ้นลงเรือไม่มีแล้ว แต่เป็นบ้านที่อยู่อาศัยของคนที่นี่ขึ้นมาแทนเพราะไม่มีการคมนาคมทางน้ำแล้ว

<u>จุดที่ 6</u> ชี้ให้ชมโรงหวด เป็นหมู่บ้านคนไทยที่มีอาชีพปั้นหวดสำหรับนึ่งข้าวเหนียวมีประมาณเกือบ 10 โรง ในอดีตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยประทับพักแรมที่บ้านท่าหวดนี้ครั้งเสด็จโดยขบวนช้างจากกรุงธนบุรีไปยังองค์พระปฐมเจดีย์ ก่อนที่จะมีการขุดคลองมหาสวัสดิ์และคลองเจดีย์บูชา เลยโรงหวดไปไม่ไกลนักสุดทางโค้งของแม่น้ำจะผ่านวัดกกตาล วัดสัมปะตาก และวัดกลางคูเวียง โรงงานผลิตแป้งน้ำมองเล่ยะ หมู่บ้านลาวเวียง และหมู่บ้านเขมร ซึ่งอยู่ใกล้วัดแค วัดสัมปะทวน บริเวณนี้เป็นที่อยู่ของคนไทยเชื้อสายลาวเวียงและคนไทยเชื้อสายเขมร ซึ่งเดิมเป็นชนกลุ่มน้อยที่พระมหากษัตริย์ไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไปทำสงครามชนะ แล้วได้กำลังพลจากลาวและเขมรมา จึงโปรดเกล้าให้ตั้งหลักแหล่งที่บริเวณนี้

<u>จุดที่ 7</u> ชี้ให้ชมสะพานเสาวภา ผ่องศรี เป็นสะพานรถไฟสายใต้ทอดข้ามแม่น้ำนครชัยศรี สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เคยถูกระเบิดญี่ปุ่นระเบิดพังลงมา ถัดมาอีก 50 เมตร เป็นคลองเจดีย์บูชา ซึ่งรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าให้ขุดขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางเสด็จทางเรือตรงไปยัง องค์พระปฐมเจดีย์ยาว 12 กิโลเมตร เป็นคลองที่เชื่อมต่อกับคลองมหาสวัสดิ์ เพื่อใช้เป็นเส้นทางเสด็จทางชลมารคตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาถึงพระปฐมเจดีย์ได้สะดวกยิ่งขึ้น ที่ปากคลองนี้มีตลาด ริมคลองสร้างด้วยไม้หลายสิบหลังเรียงรายตามริมคลองฝั่งหนึ่ง ในอดีตมีความคึกคักมาก ปัจจุบันมีสภาพเกือบทิ้งร้างเพราะการคมนาคมทางเรือหมดบทบาทลง ล่องเรือไปตามแม่น้ำอีกประมาณ 200 เมตร จะเป็นตลาด "ท่านา" หรือตลาดนครชัยศรี อยู่ใกล้กับอำเภอนครชัยศรีที่นี่ถูกสถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 ดังจะเห็นร่องรอยของห้องแถวตลาดนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกับตลาดที่นครปฐม

<u>จุดที่ 8</u> ชี้ให้ชมโรงงานสุรา ครั้งนิราศพระประธมอยู่ใกล้กับปากคลองบางแก้ว ซึ่งสุนทรภู่กล่าวถึงชื่อหมู่บ้านในคลองนี้ไว้หลายแห่ง เช่น

ถึงบางแก้ว แก้วอิ่มสักหมื่นแสน
ไม่เหมือนแม้นแก้วเนตรของเชษฐา
ดูรูปนางแก้วไม่แผ้วตา
ไม่เหมือนหน้าน้องแก้วที่แคล้วกัน
ถึงวัดท่าท่าน้ำดูฉ่ำชื่น
สำราญรื่นร่มไม้ไทรสาขา
คิดถึงนุชสุดสวาทที่คลาดคลา
จะคอยท่าถามข่าวทุกคราวเรือ
ถึงบ้านธรรมศาลาริมท่าน้ำ
เป็นโรงธรรมภาคสร้างแต่ปางหลัง
เดชะคำทำคุณการุณัง
เป็นที่ตั้งศาสนาให้ถาวร

จากนั้นจึงชี้ให้ชมหรือแวะขึ้นชมตลาดริมน้ำชาวบ้านหน้าวัดกลางบางแก้ว ซึ่งมีในช่วงเวลาตั้งแต่ 6.00-9.00 น. ของทุกวัน ที่นี่จะมีเรือของชาวสวนบรรทุกพืชผักผลไม้จากสวนมา ตั้งขายบนลานวัดเป็นจำนวนมาก แต่ก่อนตรงนี้เคยเป็นตลาดน้ำที่มีการซื้อขายกันในแม่น้ำด้วยเรือขนาดต่างๆ นับร้อยลำคล้ายตลาดน้ำดำเนินสะดวก แต่ปัจจุบันย้ายขึ้นไปซื้อขายกันบนบก เนื่องด้วยมีทางรถยนต์หลังวัดทำให้ผู้ซื้อซึ่งมากับรถเกิดความสะดวกสบายมากกว่าเดินขึ้นไปบนวัดจะมีสิ่งต่าง ๆ ให้ชมหลายอย่าง เช่น

- **กระโจมแตร** เป็นศาลาไม้สักรูปแปดเหลี่ยมขนาดกว้างประมาณ 20 เมตร หลังคารูปฝาชี เป็นสิ่งก่อสร้างแบบยุโรป มีในประเทศฝรั่งเศส เรียกว่า **"กาเลโบ"** เป็นสถานที่เล่นดนตรีในสวนสาธารณะที่นี่หลวงปู่บุญสร้างขึ้นเพื่อให้วงดนตรีประเภทแตรวงหรือดนตรีไทยบรรเลงในงานต่าง ๆ กาเลโบแห่งนี้มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

- **มณฑป** เป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทของวัดเป็นมณฑปที่ใหญ่และสวยงามที่สุดในลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี

- **อุโบสถ** สร้างในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีการปรับปรุงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีขนาดใหญ่กว่าโบสถ์ในยุคเดียวกัน ภายในมีภาพเขียนสี ซึ่งเขียนขึ้นใหม่ตามแบบของเดิม เมื่อเดือนสิงหาคม 2541 ถูกไฟไหม้ภาพชำรุดเสียหายหมด

- **ศาลาการเปรียญ** สร้างด้วยไม้ เสาไม่ฝังดินตั้งอยู่แบบแท่นปูนซีเมนต์ทุกต้นขนาดใหญ่และมีความสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งที่หาได้ยากในลุ่มแม่น้ำนี้

- **หอพระไตรปิฎกไม้สัก** สร้างอยู่ในสระน้ำเพื่อกันมด-ปลวกเข้าไปกัดกินพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นหนังสือสมุดข่อยและใบลานของวัดจำนวนมากที่ชาวบ้านสร้างถวายวัดไว้ในสมัยก่อน

- **พิพิธภัณฑ์พระพุทธวิถีนายก** เป็นอาคารคอนกรีตทรงไทยสูงสามชั้นภายในจัดแสดงสิ่งที่เป็นมรดกของวัดในอดีต เช่น พระเครื่อง พระพุทธรูป ของใช้ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านถวายวัดไว้ พระไตรปิฎก รูปหุ่นขี้ผึ้งของหลวงปู่บุญ ขันธโชติ และ **หลวงปู่เพิ่ม ปญฺญสโน** เป็นพิพิธภัณฑ์ของวัดที่ใหญ่ที่สุดในลุ่มแม่น้ำนี้ จากนั้นจึงลงเรือแล้วแล่นต่อไป

<u>จุดที่ 9</u> ชี้ให้ชมบริเวณที่ตั้งมณฑลนครชัยศรีในอดีต มณฑลเป็นที่ทำการปกครองท้องถิ่นในสมัยต้น ๆ กรุงรัตนโกสินทร์ ปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม คือ โรงกลั่นน้ำมันพืชไทยไปแล้ว

จุดที่ 10 ชี้ให้ชมเรือนแพหลังสุดท้ายในประเทศไทยที่ตั้งอยู่ในสถานที่ดั้งเดิม เรือนแพหลังนี้เป็นร้านขายของชำริมแม่น้ำ แต่ก่อนมี 3 หลังอยู่เรียงรายกันไม่ไกลนัก ชาวบ้านเรียกบริเวณนี้ว่า "แพสามหลัง" ถัดไปไม่ไกลนักจะพบเรือนไทยหมู่ใหญ่สร้างขึ้นใหม่ในลักษณะย้อนยุค มีจำนวนหลังคาถึง 8 หลังคา เจ้าของเป็นคนกรุงเทพฯ สร้างไว้เป็นสถานที่พักผ่อนและต้อนรับแขกสำคัญ ๆ บนเนื้อที่เกือบ 10 ไร่ เป็นเรือนไทยที่สวยที่สุดในแม่น้ำนี้

จุดที่ 11 แวะชมสวนส้มโอที่ทรงคนอง อยู่ริมแม่น้ำที่มีต้นส้มโอออกผลให้ชมด้วยบรรยากาศแบบสวนที่ร่มรื่น ถ้าการเดินทางตรงกับฤดูที่ส้มแก่ ผู้ชมสามารถซื้อส้มโอสดจากสวนได้ด้วย

แล่นเรือเลยไปสักพักหนึ่งจะถึงตลาดริมน้ำที่ใหญ่ที่สุดของลุ่มน้ำนี้คือตลาดดอนหวาย เป็นตลาดริมน้ำที่มีเสาเรือนลงไปในแม่น้ำส่วนหนึ่ง สร้างเป็นเรือนไม้ทั้งหมดมีความยาว 100 เมตร เป็นศูนย์รวมของชาวบ้านระแวกอำเภอสามพรานที่มาซื้อหาเครื่องใช้ไม้สอยกัน ปัจจุบันยังมีสภาพเป็นอาคารอย่างเดิมแต่กิจกรรมของร้านค้าเงียบเหงาลง แต่กำลังเป็นที่สนใจของนักท่องเที่ยวทางน้ำ ดังนั้นจึงมีของพวกผลไม้พื้นบ้านและของอร่อยให้ซื้อติดมือกลับบ้านได้ เช่น ห่อหมกปลาช่อนเป็ดพะโล้ และขนมไทยหลายอย่าง

จุดที่ 12 แวะนมัสการหลวงพ่อวัดไร่ขิง หลวงพ่อโตวัดไร่ขิง เป็นพระพุทธรูปที่มีคนไทยรู้จักและนับถือทั่วภาคกลางพอ ๆ กับวัดโสธรจังหวัดฉะเชิงเทรา มีงานประจำปีในราวกลางเดือนเมษายนของทุกปีเป็นเวลา 9 วัน 9 คืน ภายในอุโบสถมีจิตรกรรมฝาผนังฝีมือเยี่ยมที่สุดในลุ่มน้ำนี้ นอกจากนี้ยังจะมีพิพิธภัณฑ์วัดไร่ขิง ที่มีความวิจิตรพิสดารยิ่งในเร็ว ๆ นี้ การตกแต่งอาคารใช้ศิลปไทยโบราณทั้งหมด เช่น บานประตูหน้าต่างประดับมุขลงรักปิดทองลายปูนปั้นประดับกระจกและจิตรกรรมไทยที่ฝาผนังทั้งหลัง

จุดที่ 13 ชี้ให้ชมหรือแวะรับประทานของว่างที่สวนสามพราน หลังจากออกจากวัดไร่ขิงแล้วเรือจะแล่นผ่านสถานที่สำคัญคือ ตลาดใหม่สามพราน สะพานข้ามแม่น้ำของถนนสายเพชรเกษม วัดสรรเพชญ วัดเดชานุสรณ์ สวนสามพราน ที่ว่าการอำเภอสามพราน ปากคลองลัด ท่าคา วัดบางช้างเหนือ วัดบางช้างใต้ วัดท่าข้าม วัดเชิงเลน สวนป่าพญาไม้ และวัดอ้อมใหญ่

สวนป่าพญาไม้ เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแบบสวนป่าและสัตว์ป่าที่สร้างขึ้นโดยนำต้นไม้จากป่าต้นใหญ่ ๆ ทั่วประเทศมาปลูกไว้พร้อมกับสัตว์ป่าหายากไว้ให้ชม อยู่ใกล้กับวัดอ้อมใหญ่ ซึ่งเป็นวัดสุดเขตแดนของจังหวัดนครปฐมที่ต่อเชื่อมกับจังหวัดสมุทรสาคร ขึ้นเรือที่วัดนี้แล้วขึ้นรถกลับที่พักได้ตามอัธยาศัย

จุดที่ 14 เที่ยวสวนผลไม้คลองจินดา

กลุ่มชาวสวนคลองจินดาจัดบริการนำเที่ยวสวนฝรั่ง, ชมพู่, มะพร้าว, กล้วยไม้ ฯลฯ โดยที่เจ้าของสวนจริง จะได้ชิมผลไม้สด ๆ จากต้น ราคาต้นทุนต้องลงเรือเครื่องหางยาวลำละ 5-10 คน เพราะเรือใหญ่เข้าคลองไม่ได้ และต้องเป็นเวลาที่น้ำไหลขึ้นด้วยเรือจึงจะเข้าคลองได้สะดวก นั่งเรือจากท่าน้ำอำเภอสามพรานแล่นไปตามแม่น้ำ แล้วเลี้ยวเข้าคลองจินดาระยะทาง 10 กิโลเมตร ไปกลับใช้เวลาประมาณ 3 ชม. ค่าบริการคนละ 150 บาท

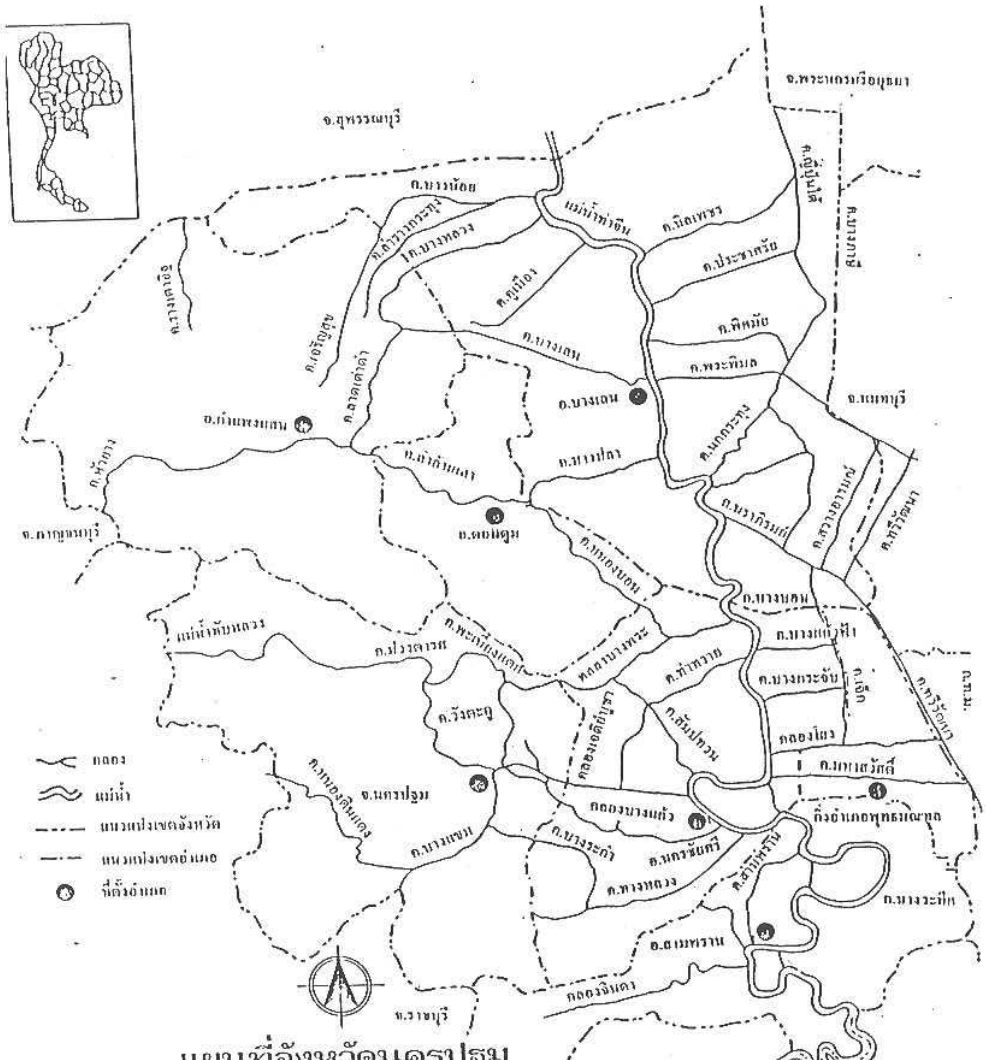

แผนที่จังหวัดนครปฐม

ที่มา : แผนที่ชุด L 7017 กรมแผนที่ทหาร

แม่น้ำนครชัยศรีที่ไหลผ่านอำเภอต่างๆ

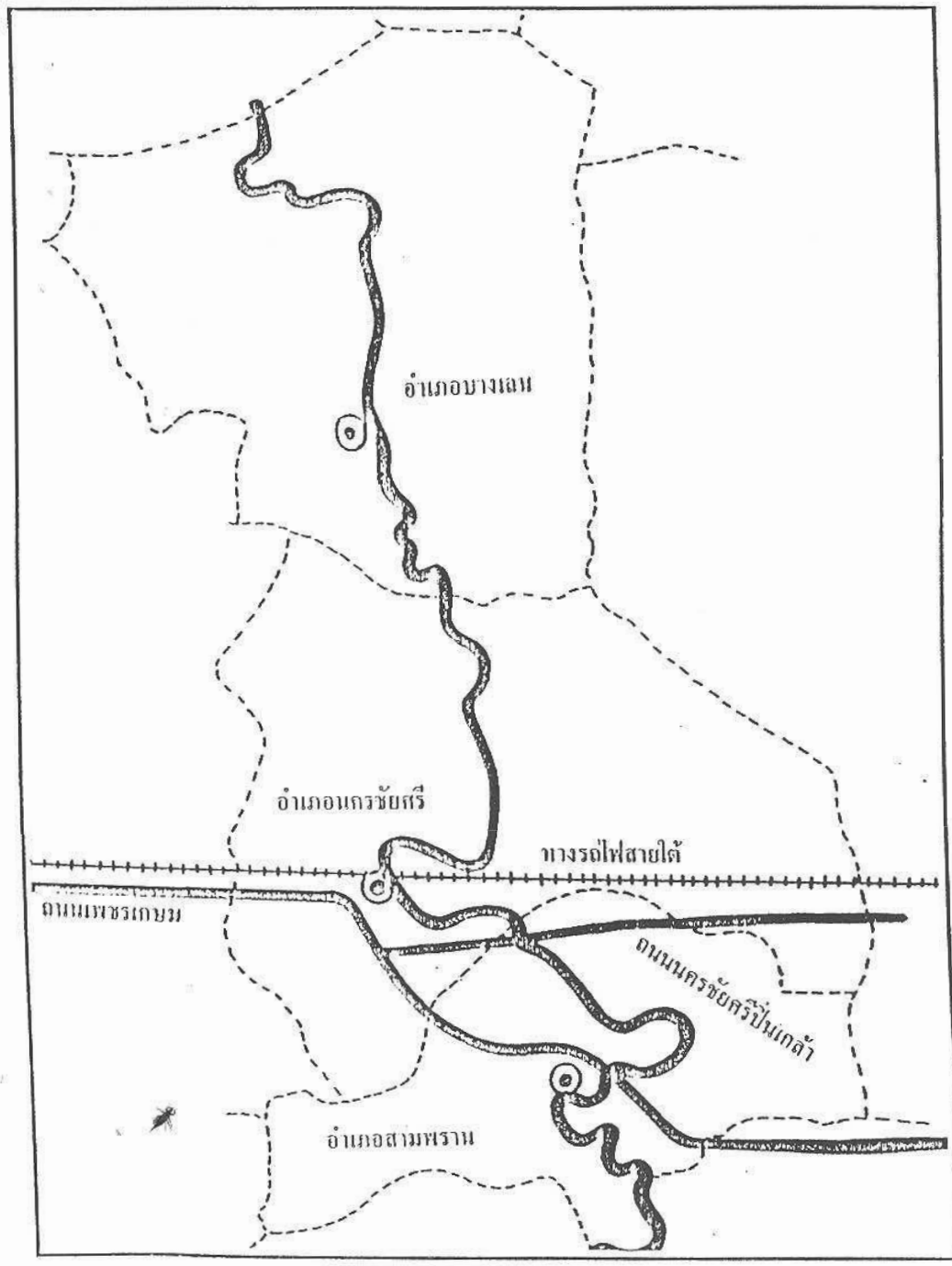

คลองริมสองฝั่งแม่น้ำนครชัยศรี

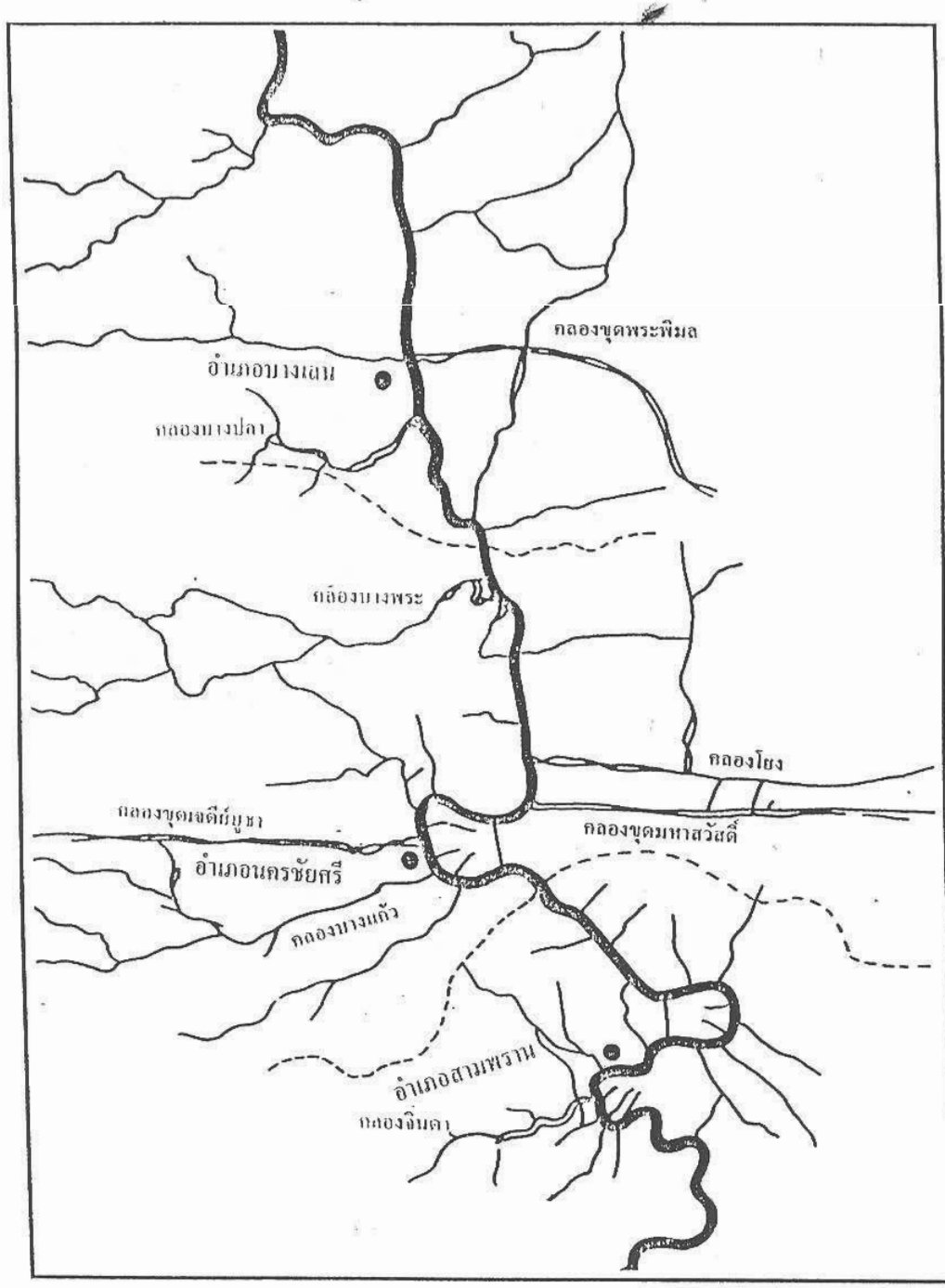

ถนน สะพานข้ามแม่น้ำนครชัยศรี

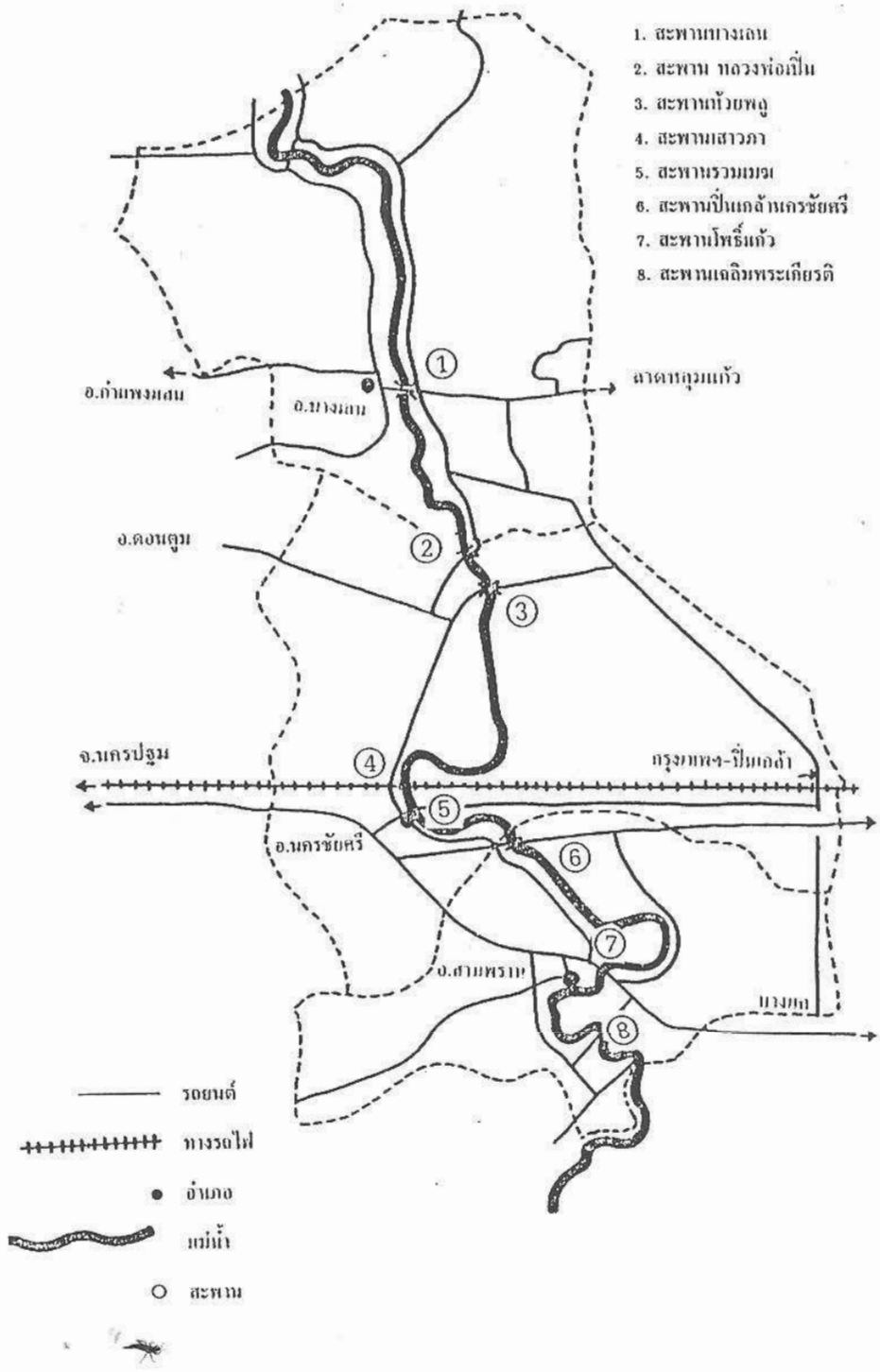

วัดริมแม่น้ำนครชัยศรี

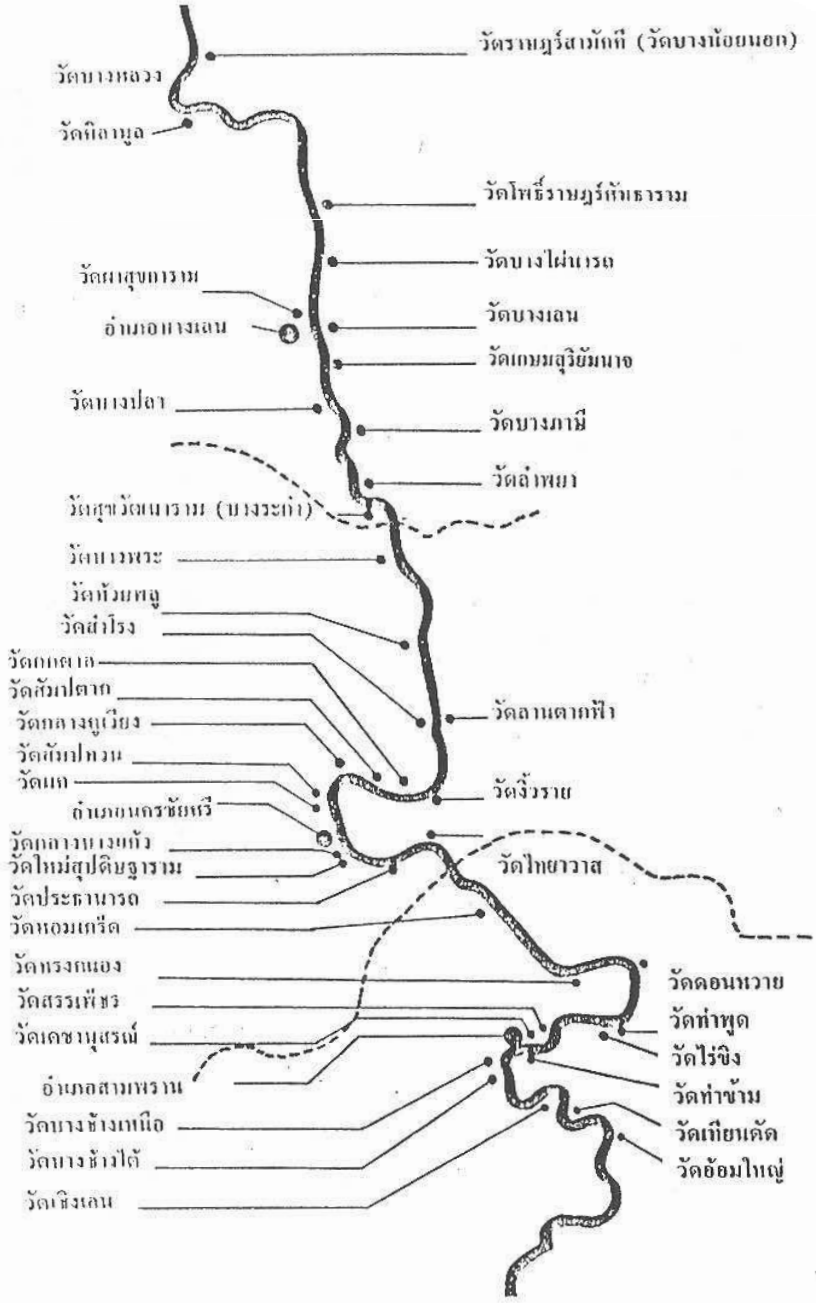

ภาพแผนที่จังหวัดนครปฐมแสดงแม่น้ำนครชัยศรี

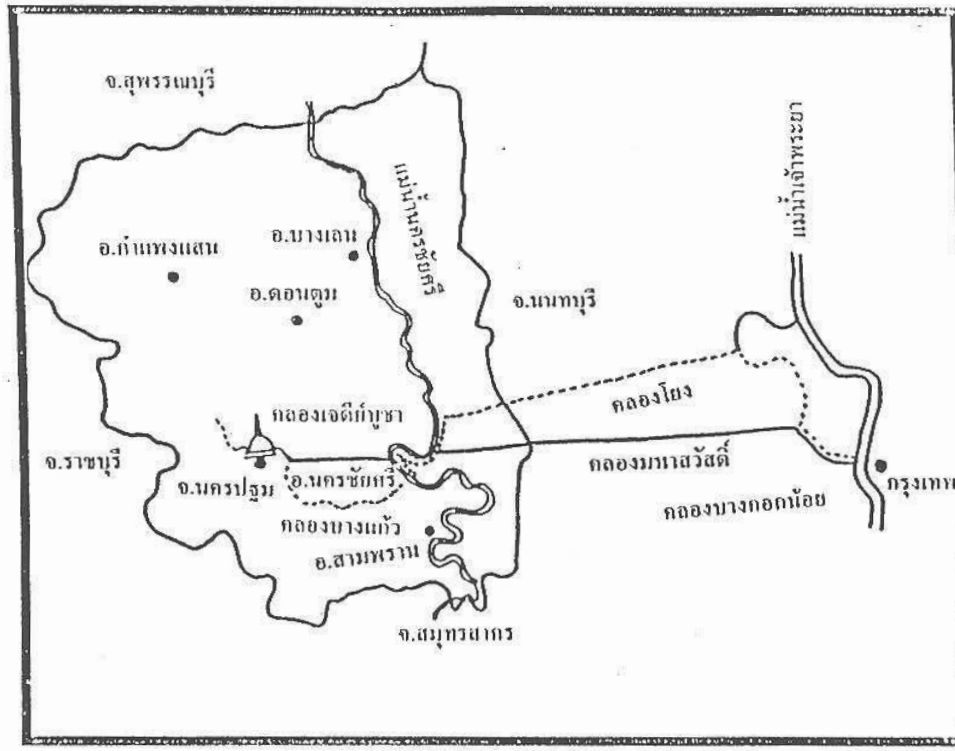

เส้นทางเสด็จพระราชดำเนินมาองค์พระปฐมเจดีย์ของ ร. 3 และ ร. 4

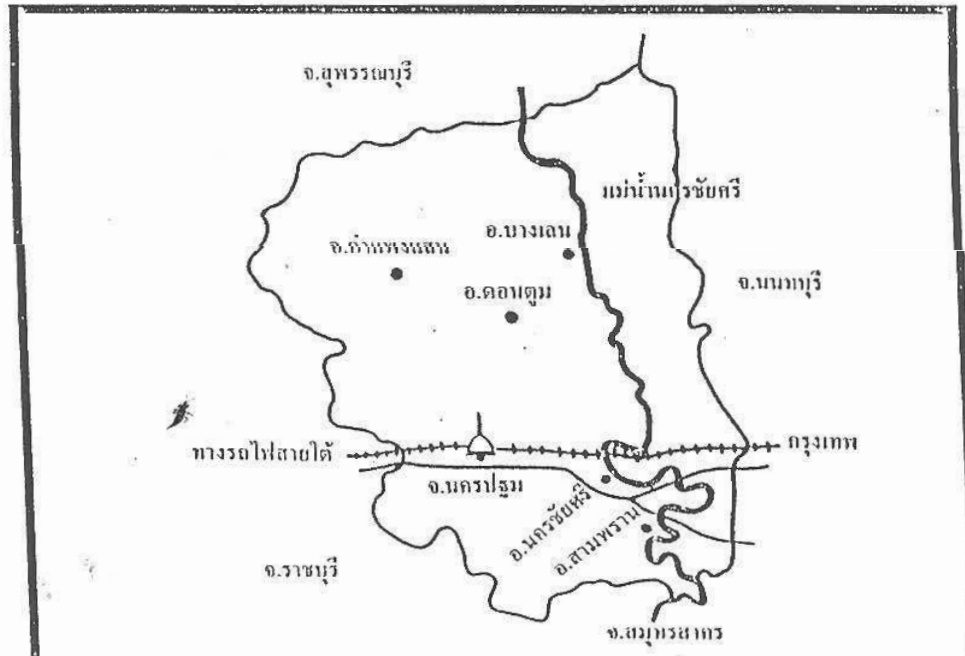

เส้นทางเสด็จพระราชดำเนินตั้งแต่สมัย ร.5 มาองค์พระปฐมเจดีย์โดยทางรถไฟ-รถยนต์

เมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี

ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ

1. ประวัติความเป็นมาของเมือง

เมืองนครปฐมจัดเป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งของประเทศไทย เนื่องจากพบโบราณสถานเป็นจำนวนมากเช่น เจดีย์จุลปะโทน, วัดพระเมรุ, พระปฐมเจดีย์ โดยเฉพาะเจดีย์จุลปะโทนและวัดพระเมรุ[1] นั้น นักปราชญ์ทางโบราณคดีลงความเห็นว่าเป็นศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) ซึ่งรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ นอกจากนั้นยังพบศิลาธรรมจักรจำนวนมากประมาณ 30 กว่าวง บางวงมีศิลารูปกวางหมอบประกอบอยู่ ได้พบพระพุทธรูปตลอดจนพระพิมพ์จำนวนมากอีกด้วย[2]

หลังพุทธศตวรรษที่ 16[3] เป็นต้นไปเมืองนครปฐมดูเหมือนจะถูกปล่อยให้เป็นเมืองร้างเป็นเวลานานเนื่องจากไม่ปรากฏชื่อเมืองในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่าเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยในครั้งนั้น สาเหตุที่เป็นเมืองร้างนั้นคงเป็นเพราะแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีนซึ่งไหลผ่านเมืองนครปฐมแต่เดิมนั้นเปลี่ยนทางเดินใหม่และไหลห่างจากตัวเมืองออกไปมาก สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าพระเจ้าอนิรุธ (กษัตริย์พม่าแห่งเมืองพุกาม) ได้เสด็จยกทัพมาตีเมืองนครปฐมแทนเมืองสะเทิมในราว พ.ศ. 1600 และกวาดต้อนผู้คนไป ทำให้เมืองนี้ร้างไปชั่วระยะหนึ่ง เนื่องจากชาวเมืองที่เหลือซึ่งคงจะเป็นชาวทวารวดีคงจะย้ายไปตั้งที่เมืองอู่ทอง และร้อยปีต่อมาราว พ.ศ. 1731 พระเจ้าไชยศิริต้นวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองสู้มอญไม่ได้ก็อพยพมาที่เมืองนครปฐมอีกครั้งหนึ่ง โดยมีหลักฐานยืนยันว่าพระนามพระเจ้าไชยศิริ ก็ตรงกับชื่อเก่าของเมืองนครปฐมคือไชยศิริหรือศิริไชย

ต่อมาเมืองนครปฐมกลับร้างไปอีก เพราะแม่น้ำตื้นเขินและกลับมาตั้งขึ้นอีกในสมัยอยุธยา คือแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ เรียกว่าเมืองนครไชยศรี ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน คือในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์หลังจากเสร็จศึกหงสาวดีครั้งแรกแล้ว เมื่อ พ.ศ. 2104 ได้มีการจัดเตรียมการป้องกันประเทศครั้งใหญ่โดยโปรดให้ข้าหลวงออกเที่ยวสำรวจบัญชีสำมโนครัว และคัดคนเข้าทะเบียนเพิ่มกำลังทหารทุกหัวเมืองชั้นในซึ่งในครั้งนั้นได้โปรดให้ตั้งเมืองนครไชยศรี ขึ้นเพื่อรวบรวมบรรดาชายฉกรรจ์ที่หลบหนีเข้าป่าเข้าดงไป ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดาร[4] ว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่บ้านพลเมืองจัตวาปากใต้เข้าพระนคร ครั้งนี้น้อยหนีออกอยู่ป่าดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้เอาบ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรีให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเป็นเมืองนครชัยศรี" แต่เมืองนครไชยศรีครั้งนั้นมิได้อยู่บริเวณที่เป็นอำเภอเมืองนครปฐมปัจจุบันหากแต่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีนหรือแม่น้ำนครไชยศรี ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่า ตำบลท่านา อำเภอนครชัยศรี เมื่อตั้งเมืองนครไชยศรีขึ้นแล้วประชาชนก็พากันอพยพไปอยู่ที่นั้นมากขึ้น

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์[5] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวชอยู่ได้เสด็จธุดงค์ไปพบพระปฐมเจดีย์เข้า จึงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่

ไม่ทรงโปรด ตรัสว่าเป็นของอยู่ในป่ารก ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสวยราชย์แล้วทรงพระดำริว่าพระปฐมเจดีย์เป็นสถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า สร้างแต่แรกพระศาสนามาประดิษฐานในประเทศนี้แต่ก่อนพระสถูปเจดีย์องค์อื่นๆทั้งหมด แม้มหานครเดิมอันตั้งอยู่ที่ประดิษฐานพระเจดีย์นั้นร้างกลายเป็นป่าเปลี่ยว มหาชนก็เลื่อมใสไปบูชาพระปฐมเจดีย์ (ชาวบ้านเรียกว่าพระปฐม) มิได้ขาดจึงทรงพระราชศรัทธาโปรดให้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ทั่วทั้งบริเวณ โดยให้ก่อเจดีย์แบบลังกาครอบเจดีย์องค์เดิมและบูรณะปฏิสังขรณ์สิ่งต่างๆในบริเวณพระปฐมเจดีย์ให้งดงามยิ่งขึ้น โปรดให้ลงมือก่อสร้างเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2396 เป็นต้นมา และโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นแม่กอง แต่สมเด็จพระยาองค์นี้ถึงแก่พิราลัยเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อำนวยการจัดทำต่อมา โปรดให้สร้างพระราชวังที่ประทับไว้คู่กับวัดเรียกว่าวังปฐมนคร ปัจจุบันเหลือแต่ตัวพระตำหนักเป็นที่ทำการเทศบาลจังหวัดนครปฐม และโปรดให้ขุดคลองเจดีย์บูชา เพื่อให้การคมนาคมระหว่างเมืองนครปฐมกับกรุงเทพฯสะดวกขึ้นกว่าเดิม อย่างไรก็ตามก็ยังไม่มีราษฎรอพยพมาอยู่บริเวณพระปฐมเจดีย์มากนัก ยังคงตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ตามริมแม่น้ำนครไชยศรีเป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งรัชกาลที่ 5 บริเวณพระปฐมเจดีย์ก็ยังคงเป็นป่ารก เมื่อเริ่มทำทางรถไฟสายใต้ขึ้นในปีค.ศ. 2443[6] นั้น พวกรับเหมาทำทางรถไฟไปรื้อเอาอิฐเก่ามาถมเป็นอับเฉากลางรางรถไฟ ได้อิฐพอถมตั้งแต่สถานีบางกอกน้อยไปตลอดทางกว่า 50 กิโลเมตร แสดงว่ามีเจดีย์โบราณอยู่จำนวนมากมายและได้ถูกทำลายลงอย่างน่าเสียดาย เมื่อทางรถไฟเสร็จแล้วและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯโปรดให้ย้ายเมืองนครไชยศรีจากตำบลท่านามาตั้งที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ และได้วางผังเมืองใหม่ โดยสร้างอาคารสถานที่ต่างๆขึ้นหลายแห่ง ตลอดจนตัดถนนขึ้นใหม่อีกหลายสาย ประชาชนจึงอพยพมาอยู่ที่เมืองใหม่มากขึ้นตามลำดับ แต่ยังคงเรียกว่าเมืองนครไชยศรีและเป็นเมืองตั้งที่ว่าการมณฑลอยู่เรื่อยมาจนตลอดรัชกาลที่ 5

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้โปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นที่ตำบลสนามจันทร์และเสด็จแปรพระราชฐานมาประทับ ณ พระราชวังสนามจันทร์นี้เสมอ เมืองนี้จึงเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี พ.ศ. 2456 จึงโปรดให้เปลี่ยนชื่อเมืองนครไชยศรีเป็นเมืองนครปฐม[7] แต่ตัวมณฑลยังคงเรียกว่ามณฑลนครไชยศรีอยู่ตามเดิม จนกระทั่งยุบเลิกมณฑลในรัชกาลที่ 7

ปัจจุบันนี้จังหวัดนครปฐมแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 6 อำเภอ และ 1 กิ่งอำเภอ อำเภอเมือง อำเภอสามพราน อำเภอนครชัยศรี อำเภอกำแพงแสน อำเภอบางเลน อำเภอดอนตูม และกิ่งอำเภอพุทธมณฑล

2. ตำนานเมือง

มีตำนานหลายฉบับกล่าวถึงเรื่องเมืองนครปฐมโบราณและเจดีย์สำคัญ เช่น พระปฐมเจดีย์ และพระประโทนเจดีย์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์[8] ได้รวบรวมไว้ ฉบับพระยามหาอรรคนิกรและฉบับนายทองกล่าวถึง เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครปฐมโบราณไว้ว่า เดิมเมืองนครปฐมโบราณมีชื่อว่า "เมืองนครไชยศรี หรือ ศรีวิชัย" ก่อนการตั้งเมืองนครไชยศรีนั้น มีตำบลบ้านพราหมณ์อยู่เรียกว่าบ้านโทณะพราหมณ์ ซึ่งเอาโทณะ คือ ทะนานทองที่ตวงพระบรมธาตุพระพุทธเจ้ามาบรรจุไว้ในเรือน

หิน (เจดีย์) เมื่อพุทธศักราช 1133 ต่อมาท้าวศรีสิทธิชัยพรหมเทพผู้ครองเมืองมโนห้น (ติดกับเมืองยศโสธร) ได้มาสร้างเมืองนครไชยศรีขึ้นเป็นเมืองใหญ่ ข่าวเกี่ยวกับโทณะที่ดวงพระบรมธาตุล่วงรู้ไปถึงลังกาทวีป เจ้าเมืองลังกาใคร่ได้หน่วยโทณะไปไว้ในลังกาเพื่อให้ชาวเมืองได้นมัสการ จึงอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่แห่งลังกาในขณะนั้นคือ พระกัลยาดิศเถระเจ้าให้เป็นทูตมารทูลขอจากพระยาศรีสิทธิชัย พระยาศรีสิทธิชัยไม่ขัดข้อง แต่ขอแลกกับพระบรมสารีริกธาตุหนึ่งทะนานจากลังกา ซึ่งข้อตกลงดังกล่าวเป็นเพียงข้อตกลงระหว่างพระยาศรีสิทธิชัยและพระกัลยาดิศเถระเท่านั้น แต่พวกพราหมณ์แห่งเมืองนครไชยศรีไม่ยินยอม พระยาศรีสิทธิชัยจึงยกรี้พลออกไปตั้งเมืองใหม่ (คงเป็นบริเวณพระปฐมเจดีย์ปัจจุบัน) ให้ชื่อว่าเมืองปาวันแล้วสร้างพระปฐมไสยาสน์องค์หนึ่ง (น่าจะเป็นพระปฐมเจดีย์) เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแล้วช่วงชิงเอาโทณะจากหมู่พราหมณ์ให้พระกัลยาดิศเถระไปประดิษฐานไว้ในสุวรรณเจดีย์ที่ลังกา

ล่วงถึงพุทธศักราช1199 กษัตริย์เมืองละโว้ ทรงพระนามว่า พระเจ้ากากะวรรณดิศราช ได้มาก่อพระเจดีย์ล้อมเรือนหินที่บรรจุพระทะนานทองคือ โทณะ สำหรับดวงพระบรมธาตุแล้วจึงให้นามว่า "พระประโทณเจดีย์"

นอกนั้นยังมีหลักฐานในหนังสือไตรภูมิว่า พระประโทณเจดีย์ สร้างเมื่อพุทธศักราช 1199 อีกตำนานหนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้มาจากพระยาราชสัมภารากร และพระวิเชียรปรีชา เป็นบันทึกของตาปะขาวรอดมีใจความว่า มีพระยาองค์หนึ่งชื่อ ท้าวสิการาชได้ครองราชสมบัติเมืองศรีวิชัย คือเมืองนครไชยศรี (นครชัยศรี) มีราชบุตรนามว่าพระยากง เมื่อพระยาสิการาชสวรรคตแล้ว พระยากงได้ครองราชย์สืบต่อพระยากงมีพระมเหสีประสูติพระราชกุมารออกมาองค์หนึ่งซึ่งโหราจารย์ทำนายว่ามีบุญญาธิการมากแต่จะกระทำปิตุฆาต พระยากงจึงรับสั่งให้เอาพระราชกุมารไปทิ้งเสีย ราชบุรุษจึงเอาราชกุมารไปทิ้งไว้ในป่าไผ่ริมบ้านยายพรหม ยายพรหมจึงเอาไปให้ยายหอมซึ่งไม่มีบุตรเลี้ยงไว้ เมื่อโตขึ้นได้ไปแสวงโชคเมืองเหนือและได้ไปเป็นบุตรบุญธรรมของพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัย ต่อมาได้ยกรี้พลมาท้าชนช้างกับพระยากง และฆ่าพระยากงสำเร็จ จึงยกรี้พลเข้าไปตั้งอยู่ในเมืองพระยากง และคิดจะเอาพระมเหสีพระยากงซึ่งเป็นพระมารดานั้นมาเป็นภรรยา เทพยดาจึงเนรมิตเป็นสัตว์มาบอกเป็นนัย พระกุมารเมื่อสอบถามความจริงจากพระมเหสีของพระยากงและทราบว่าพระยากงเป็นพระราชบิดาก็โกรธยายหอมที่ปิดบังความจริง ทำให้พระองค์ต้องทำปิตุฆาต จึงไปฆ่ายายหอมตาย คนทั้งหลายจึงเรียกว่า พระยาพาน (พาล) เพราะฆ่าบิดาและยายหอมผู้มีคุณ เมื่อพระยาพานได้ครองราชสมบัติในเมืองศรีวิชัยและก็ปริวิตกว่าฆ่าบิดากับยายหอมผู้มีคุณแล้ว เพื่อจะไถ่บาปจึงประชุมพระอรหันต์และพระสงฆ์ทั้งปวง ในพุทธศักราช 569 พระอรหันต์ทั้งหลายทูลแนะนำให้สร้างพระมหาเจดีย์ใหญ่และสูงชั่วนกเขาเหินขึ้นเพื่อไถ่บาป พระยาพานจึงก่อพระมหาเจดีย์ขึ้นเป็นลอมฟางสูงชั่วนกเขาเหิน แล้วบรรจุพระทันตธาตุคือพระเขี้ยวแก้วไว้ด้วย (พระปฐมเจดีย์)

3. ประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับงานสำรวจ และงานขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในจังหวัดนครปฐมโดยย่อ

เริ่มตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์องค์ใหญ่หุ้มองค์เดิมไว้ข้างใน โดยเริ่มงานตั้งแต่ พ.ศ. 2396 เป็นต้นมาโดยให้จำลองรูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิมแต่ขนาดย่อกว่าไว้ทางทิศใต้ ซึ่งรูปจำลองดังกล่าวมีรูปทรงคล้ายองค์ระฆังมียอดเป็นรูปปรางค์แบบเขมรจัดเป็นรูปแบบที่น่าจะมีการซ่อมแซมต่อเติมหลายครั้งหลายหนแล้ว และการดัดแปลงแก้ไขเป็นยอดปรางค์นั้นคงจะมีการแก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่เขมรมีอำนาจในดินแดนแถบนี้[9] จากนั้นคงจะถูกทิ้งร้างในป่าจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งนอกจากจะโปรดให้สร้างเจดีย์ทรงลังกาครอบเจดีย์องค์เดิมแล้ว ยังโปรดให้สร้างวิหารทิศ ในระหว่างวิหารทั้ง 4 ทิศนั้นมีวิหารคตเชื่อมโดยรอบและมีพระพุทธรูปปางต่างๆประดิษฐานไว้ในวิหารด้วย ให้มีระเบียงล้อมรอบประกอบด้วยรูปจำลองพระปฐมเจดีย์อย่างองค์เก่า (ดังกล่าวแล้ว) แต่ขนาดย่อมกว่าอยู่ทางทิศใต้ และพระเจดีย์อย่างเมืองนครศรีธรรมราชไว้ทางทิศตะวันตก นอกจากนั้นยังได้ปรับปรุงบริเวณอีกหลายอย่างเป็นต้นว่าโปรดให้สร้างพระอุโบสถตรงพระอุโบสถเก่าและหอระฆัง ให้ปลูกต้นไม้ต่างๆล้วนแต่เกี่ยวกับพระพุทธประวัติ เช่นต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นจิกไว้รอบนอกแล้วโปรดให้สร้างพระราชวังที่ประทับไว้คู่กับวัด เรียกว่าวังปฐมนคร (ปัจจุบันเหลือแต่ตัวพระตำหนักเป็นที่ทำการเทศบาล จังหวัดนครปฐม) ซึ่งงานทั้งหมดนั้นมาแล้วเสร็จในรัชกาลที่ 6 ต่อจากนั้นก็มีการสร้างต่อเติมรายละเอียดต่างๆ อีกจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7

นอกจากองค์พระปฐมเจดีย์องค์เดิมแล้ว เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้ซึ่งได้รับพระบรมราชโองการจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นผู้อำนวยการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ได้สำรวจพบร่องรอยพระราชวังเดิม[10] บริเวณบ้านเนินปราสาทอันเป็นที่ตั้งของพระราชวังสนามจันทร์ในปัจจุบัน บริเวณดังกล่าวปรากฏมีเนินดินซึ่งมีคูน้ำเก่าล้อมรอบ มีฐานปราสาทและท้องพระโรง มีโบสถ์พราหมณ์ สระน้ำและร่องรอยของกำแพงชั้นในและชั้นนอก แต่พวกจีนที่ไปทำไร่ได้รื้อทำลายไปแล้วเป็นส่วนมาก ใกล้กับเนินดินแห่งนี้ก็ปรากฏสระโบราณ ชาวบ้านเรียกกันว่า สระน้ำจันทร์ (ปัจจุบันตื้นเขินหมดแล้ว ชื่อของสระจึงกลายเป็นชื่อตำบลมาแต่โบราณว่า **"ตำบลสระน้ำจันทร์"** จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นจึงได้เปลี่ยนชื่อตำบลนี้ใหม่โดยให้เรียกตามนามพระราชวังว่า "ตำบลสนามจันทร์"

ส่วนงานสำรวจโบราณศิลปวัตถุนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้สนพระทัยเก็บรวบรวมอยู่ตลอดเวลา ดังบันทึกในจดหมายเหตุระยะทางครั้งเสด็จตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี ในร.ศ. 117[11] (พ.ศ. 2441) ความว่า

"มาพระปฐมคราวนี้ได้เอาเปนธุระสืบค้นของโบราณได้พระพิมพ์หลายรูป พิเคราะห์ดูรูปพระพิมพ์เปนทำนองฮินดูคล้ายกับที่ได้ในแหลมมลายู และได้ไปพิจารณาดูศิลาจำหลักที่ตั้งไว้ในลานพระปฐมท่าทีฝีมือคล้ายกับที่มีในเกาะชวา ดูพอเป็นพยานในความสันนิฐานได้อย่างหนึ่งว่าพระปฐมเจดีย์นี้ชาวมัชฌิมประเทศคงจะเปนผู้สร้างหรือเปนครูให้สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เปนเทวรูปอย่างเดียวกับเขมรเหมือนกับที่มีในเมืองสรรค์ เมืองสิงห์ และเมืองนครราชสีมา ตลอดจนเมืองเขมร นึกๆดูเห็นว่าบางทีเมื่อครั้งยังถือสาสนาพราหมณ์ เมืองเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับเมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่ง

มาต่างกันเมื่อชั้นถึงพระพุทธศาสนาเหตุว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายมาทางบกลงทางเมืองพม่าเช่นนี้บางทีจะเป็นได้ ได้พบของสำคัญคราวนี้อย่างหนึ่งคือเงินเหรียญโบราณ พวกจีนขุดได้ทางคลองพระประโทน จีนพุกผู้ใหญ่บ้านนำมาให้ดู ตราเปนทำนองปราสาท (ปัจจุบันนี้เรียกว่า "ศรีวัตสะ") มีรูปปลาอยู่ใต้นั้นด้านหนึ่ง เป็นอุณาโลม (ปัจจุบันนี้เรียกว่า "สังข์") กับลายรูปอะไรอีกด้านหนึ่ง ไม่เคยเห็นเงินอย่างนี้มาแต่ก่อน ได้สั่งให้จีนพุกผู้ใหญ่บ้านผู้เปนเจ้าของพาเข้ามาคอยอยู่ในกรุงเทพฯเพื่อจะได้นำเข้าทูลฯถวาย"

ต่อมาได้มีนักปราชญ์ตะวันตกมาสนใจศึกษาเกี่ยวกับโบราณสถานที่พบบริเวณจังหวัดนครปฐมและใกล้เคียง และตั้งข้อสังเกตุว่ากลุ่มศิลปะที่พบที่นครปฐม ลพบุรี อยุธยา และปราจีนบุรีมีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างไปจากศิลปะกลุ่มไทยและกลุ่มเขมร[12]

ในปี พ.ศ. 2472 ศาสตราจารย์ เซเดส์ ได้สรุปผลการศึกษากลุ่มศิลปวัตถุดังกล่าวประกอบหลักฐานทางจารึกและบันทึกจดหมายเหตุจีนแล้ว ตั้งข้อสันนิษฐานว่า นครปฐมได้เคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดี ซึ่งเจริญรุ่งเรืองอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 10-12[13] โดยได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)

ในปี พ.ศ. 2482-2483 ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ แห่งสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (Ecole Francaise d' Extreme Orient) ซึ่งร่วมกับกรมศิลปากรภายใต้การนำของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้ดำเนินการขุดแต่งซากเจดีย์อิฐขนาดใหญ่ในบริเวณวัดพระประโทณ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง (ซึ่งต่อมาเรียกว่าเจดีย์จุลปะโทน) และวัดพระเมรุ ตำบลห้วยจระเข้ และได้ทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระพุทธรูปแบบทวารวดีที่พบทั่วประเทศไทยเพื่อเขียนเป็นวิทยานิพนธ์ในหัวข้อว่า "โบราณคดีมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี[14] เมื่อวิทยานิพนธ์ดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2502 นั้น เมืองนครปฐมจึงกลายเป็นเมืองสำคัญมากขึ้น เนื่องจากได้รับยกย่องว่าเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีอันยิ่งใหญ่ซึ่งเจริญรุ่งเรืองในพุทธศตวรรษที่ 10-12 และมีอิทธิพลทางศิลปะครอบคลุมไปทั่วประเทศไทย และในผลงานชิ้นนี้ศาสตราจารย์ดูปองค์ได้จำแนกพระพุทธรูปแบบทวารวดีที่ค้นพบในสมัยนั้นออกเป็นหมวดหมู่ตามลักษณะของพระวรกายและการครองจีวรและนำไปเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปอินเดียลังกาและเขมรด้วย

ลักษณะของเจดีย์จุลประโทน[15] ตามรายงานการขุดแต่ง ระหว่าง พ.ศ. 2482-2483 ได้ผลสรุปว่ามีการก่อสร้างและดัดแปลงแก้ไขรวมกัน 3 ครั้ง

ในการก่อสร้างครั้งแรกมีองค์เจดีย์อยู่ตรงกลาง มีแผนผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีการย่อมุมเพียงเล็กน้อย แต่ละด้านประดับด้วยพระพุทธรูปยืนปูนปั้น 5 องค์ภายในซุ้ม ส่วนกลางนี้ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมเช่นกันแต่กว้างกว่าเล็กน้อย ด้านหน้าฐานประดับด้วยลวดบัว บนมุมที่ยื่นออกไปก็ประดับด้วยมังกรเป็นภาพนูนทั้งหมดนี้ตั้งอยู่เหนือลานประทักษิณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ผนังของลานประทักษิณประดับด้วยแผ่นภาพเป็นรูปครุฑมองเห็นด้านหน้าสลับไปกับรูปช้างกำลังเดิน ทั้งหมดมีลานล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง มีบันได 4 ทิศ สำหรับเดินขึ้นมาบนลานประทักษิณ บันไดชั้นล่างเป็นรูปครึ่งวงกลม บันไดแต่ละด้านนี้มีสิงห์สลักอยู่ด้านข้าง มีราวบันไดสลักออกมาจากปากของรูปสัตว์

ในการบูรณะครั้งแรกซึ่งนับเป็นการสร้างสมัยที่ 2 มีการดัดแปลงองค์เจดีย์กลางโดยนำพระพุทธรูป (ปูนปั้น) ประทับนั่งห้อยพระบาท 3 องค์ และพระพุทธรูป (ปูนปั้น) นาคปรก 2 องค์ไปปิดทับประพุทธรูปยืน 5 องค์ ที่มีอยู่เดิม ลานประทักษิณได้ถูกยกขึ้นไปเสมอกับชุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ในขณะที่ด้านหน้าของลานประทักษิณสมัยแรกรวมทั้งบันไดยังคงเหลืออยู่เหมือนในสมัยแรก

ในการบูรณะครั้งที่ 2 คือการสร้างสมัยที่ 3 ฐานทั้งหมดจนถึงระดับชุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูปได้ถูกปิดทับด้วยการสร้างลานประทักษิณขึ้นใหม่ โดยสร้างผนังขึ้นใหม่เป็นการรักษาภาพปูนปั้น ซึ่งใช้ประดับด้านหน้าของฐานลานทักษิณในสมัยที่ 1-2 ไว้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ภาพปูนปั้น ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ รูปช้างกำลังเดินสลับกับรูปครุฑ
ภาพปูนปั้น ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ได้แก่ รูปสิงห์กำลังหมอบแลเห็นเพียง 3 ส่วน
ภาพปูนปั้น ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ รูปสิงห์คู่หนึ่งสองข้างบันได
ภาพปูนปั้น ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้แก่ รูปช้างกำลังเดิน

จากหลักฐานขั้นต้น ศาสตราจารย์ดูปองต์จึงสรุปไว้ว่า เครื่องประดับบนด้านหน้าของลานประทักษิณประกอบด้วยแผ่นภาพรูปช้างสลับกับรูปครุฑ ในขณะที่สองข้างบันไดก็เป็นรูปสิงห์นั่ง

สำหรับโบราณสถานที่วัดพระเมรุ[16] บริเวณนันทอุทยานซึ่งอยู่ห่างจากเมืองโบราณทางทิศตะวันตกประมาณ 4/5 ไมล์ นั้นก็ได้มีการขุดแต่งราวปลายปี พ.ศ. 2481 ถึงต้นปี พ.ศ. 2482 โดยกรมศิลปากรร่วมกับสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศในความควบคุมของศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ เมื่อได้ขุดแต่งแล้วปรากฏเป็นโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมก่อด้วยอิฐมีขนาดกว้างยาวด้านละ 70 เมตร มีเจดีย์ใหญ่อยู่ตรงกลาง และมีเจดีย์บริวารล้อมรอบฐานเจดีย์ใหญ่มีมุขยื่นออกไป 4 ทิศ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ฐานเจดีย์ใหญ่และฐานเจดีย์บริวารมีทางขึ้นทั้ง 4 ทิศ ศาสตราจารย์ดูปองต์ มีความเห็นว่าวัดพระเมรุมีแปลนเหมือนอานันทเจดีย์ที่เมืองพุกาม (ประเทศพม่า) และเหมือนเจดีย์โบราณที่ปะหันปูร ในแคว้นเบงกอล (บังคลาเทศ) ส่วนพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทซึ่งเป็นพระพุทธรูปศิลาขาว (Quartzite) นั้น ศาสตราจารย์ดูปองต์ กำหนดอายุว่าอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 13 และสรุปว่าวัดพระเมรุสร้างขึ้นหลังการก่อสร้างเจดีย์จุลปะโทนระยะแรกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ในปี พ.ศ. 2507[17] ได้มีการตีพิมพ์เรื่องราวเกี่ยวกับเหรียญเงินจำนวนหนึ่ง (พบในปี พ.ศ. 2486) ที่พบในหม้อดินที่ฝังอยู่ใต้เจดีย์ที่เนินหิน ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง (ห่างจากเจดีย์จุลปะโทนไปทางตะวันตกประมาณครึ่งไมล์) ซึ่งจัดเป็นหลักฐานสำคัญที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์เซเดส์ ในกลุ่มเหรียญเงินที่พบดังกล่าวมีเหรียญหนึ่งเป็นรูปสังข์ข้างหนึ่ง ศรีวัตสะข้างหนึ่ง อีก 2 เหรียญมีจารึกอยู่ด้านหลังเป็นภาษาสันสกฤตว่า "ศรีทวารวดิศวรปุณยะ" แปลว่า "บุญกุศลของผู้เป็นใหญ่แห่งทวารวดี" ด้านหน้าของเหรียญหนึ่งปรากฏรูปหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์ (ปูรณฆฏะ) อีกเหรียญหนึ่งเป็นรูปโคหรือกวางกับลูก ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์เช่นกัน ศาสตราจารย์เซเดส์ กล่าวว่าอักษรในจารึกเป็นอักษรอินเดียใต้ (อักษรปัลลวะ) ซึ่งมีอายุราว

พุทธศตวรรษที่ 13 เหรียญเงิน 2 เหรียญนี้ (เหรียญที่ 3 พบที่อู่ทอง[18] จังหวัดสุพรรณบุรี และเหรียญที่ 4 พบที่บ้านคูเมือง[19] จังหวัดสิงห์บุรี) จัดเป็นหลักฐานสำคัญ นอกจากจะยืนยันความถูกต้องของชื่ออาณาจักรที่จีนเรียกว่า "ตวัอ หลอ ปอตี" หรือ "โตโลโปติ" ว่าเพี้ยนมาจากภาษาสันสกฤตว่า "ทวารวดี" แล้วยังให้ข้อมูลด้านการกำหนดอายุของอาณาจักรนี้ด้วย ศาสตราจารย์ดูปองต์ได้นับรวมเอาเจดีย์ที่เนินหินที่พบเหรียญเงินดังกล่าวไว้เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มพระประโทณเจดีย์อันเป็นเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่กลางเมืองนครปฐมโบราณ (เมืองนครปฐมโบราณนั้นปัจจุบันนี้อยู่ในเขตตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม)

ต่อมาปี พ.ศ. 2511 ได้มีการค้นพบภาพนูนต่ำที่เจดีย์จุลปะโทนเนื่องจากมีการสร้างทางหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังนครปฐมและมีความจำเป็นต้องสร้างโรงเก็บเครื่องจักรไว้บนพื้นที่ว่างในบริเวณวัดพระประโทณ โดยไม่ทราบว่าบริเวณนี้มีเจดีย์โบราณซึ่งขณะนั้นถูกทิ้งรกร้าง (หลังจากขุดแต่งในปี พ.ศ. 2482 - 2483) จนปกคลุมด้วยต้นหญ้าจนมองไม่เห็น และขณะที่มีการปรับพื้นที่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเนิน รถไถได้ขุดเอาแผ่นภาพปูนปั้นขึ้นมาจำนวนหนึ่ง กรมศิลปากรจึงขอให้ยับยั้งการสร้างโรงเก็บเครื่องจักรบริเวณนั้นและได้ขอภาพปูนปั้นที่รถไถไถขึ้นมาได้ ไปเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (ปัจจุบันส่วนใหญ่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม) จากนั้นการขนย้ายภาพปูนปั้นที่เหลือก็ตกเป็นหน้าที่ของนายอาภรณ์ ณ สงขลา ช่างประจำกรมศิลปากรในขณะนั้นผู้ซึ่งได้ตัดภาพเหล่านี้ออกมาแล้วนำมาติดไว้เป็นแผ่นดังเดิม หลังจากได้เคลื่อนย้ายภาพปูนปั้นไปแล้ว ทางกรมศิลปากร[20]นำโดยนายสมศักดิ์ รัตนกุล ร่วมด้วยศาสตราจารย์ชอง บวสเซลิเย่ แห่งมหาวิทยาลัยซอร์บอน ได้ดำเนินการขุดแต่งเจดีย์จุลปะโทนอีกครั้งหนึ่งโดยขุดแต่งทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเจดีย์ทั้งหมด และขุดแต่งบางส่วนของด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ทำให้สามารถเห็นสภาพดั้งเดิมของเจดีย์องค์นี้ได้ และยังได้บูรณะด้านตะวันออกเฉียงเหนือตามข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์ดูปองต์ว่า ระยะที่ 2 ควรจะเป็นเช่นไร

ในการแสดงปาฐกถาซึ่งศาสตราจารย์บวสเซลิเย[21] ได้แสดงแก่สมาชิกสยามสมาคมในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2511 ท่านเป็นคนแรกที่กล่าวว่าภาพปูนปั้นที่เจดีย์จุลปะโทนเป็นภาพชาดก อย่างไรก็ดีท่านได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า "พร้อมกับภาพเหล่านี้ยังมีภาพพระโพธิสัตว์ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน ณ. ศาสนสถานซึ่งผู้สร้างสร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ภาพพระโพธิสัตว์เหล่านี้ทั้งทางด้านศิลปะและรายละเอียดของเครื่องอาภรณ์ ทำให้นึกไปว่าคงจะได้รับอิทธิพลมาโดยตรงจากประเพณีแบบอินโดนีเซียของศิลปศรีวิชัย" จากสมมุติฐานเช่นนี้และจากผลการขุดแต่งโบราณสถานที่ อ.อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี ทำให้ศาสตราจารย์บวสเซลิเย่สันนิษฐานว่า ภาพปูนปั้นเหล่านี้สร้างในสมัยที่ 2 ของเจดีย์จุลปะโทนและมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 เมื่อศิลปะทวารวดีกำลังได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาลัทธิมหายาน สำหรับภาพดินเผาซึ่งมีขนาดเล็กกว่าฝีมือละเอียดกว่านั้น ศาสตราจารย์บวสเซลิเย่คิดว่าภาพดินเผาเหล่านี้ตกอยู่ในสภาพที่ชำรุดมากแล้วในสมัยที่ 2 ของเจดีย์จุลปะโทนและด้วยเหตุนั้นภาพดินเผาเหล่านี้จึงสร้างขึ้นในสมัยที่ 1 คือราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 โดยได้รับความบันดาลใจมาจากพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท หลังจากอิทธิพลชั่วคราวของพุทธศาสนาลัทธิ-

มหายาน ในสมัยที่ 2 จึงมีการกลับไปยังลัทธิเถรวาทอีกในสมัยที่ 3 เมื่อภาพเหล่านั้นถูกปิดทับ การปิดทับในสมัยที่ 3 นี้อาจจะทำในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โดยกำหนดอายุจากภาพสลักบนอิฐระบายสีที่ประกอบเป็นผนังฐานเจดีย์สมัยที่ 3 กล่าวโดยสรุปคือ

สมัยที่ 1 นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท นิยมใช้ดินเผาตกแต่งสถาปัตยกรรม (พุทธศตวรรษที่ 12-13)

สมัยที่ 2 ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาลัทธิมหายานจากศิลปะศรีวิชัย นิยมใช้ปูนปั้นตกแต่งสถาปัตยกรรม (พุทธศตวรรษที่ 14-15)

สมัยที่ 3 กลับไปนับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเหมือนเดิม แต่เป็นยุคเสื่อม (พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นไป)

เนื่องจากเมืองนครปฐมโดยเฉพาะเจดีย์จุลปะโทน ได้รับความสนใจมากจากผู้ที่ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องอาณาจักรทวารวดี โดยจัดเป็นเจดีย์สำคัญในสมัยทวารวดี และจัดเป็นต้นแบบสำหรับการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะโบราณวัตถุสถาน แบบทวารวดีที่พบจากเมืองอื่นๆ ดังนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวไทย **ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์**[22] ได้ศึกษาและตีความภาพเล่าเรื่องที่ปรากฏบนประติมากรรมดินเผาและปูนปั้นที่ขุดพบที่เจดีย์จุลปะโทน จังหวัดนครปฐมในปี พ.ศ. 2511 และเสนอเป็นบทความเรื่อง **"พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน"** โดยสรุปว่าเป็นภาพเล่าเรื่องในอวทานของพุทธศาสนานิกายมูลสรรวาสติวาทซึ่งใช้คัมภีร์สันสกฤต ซึ่งแสดงว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 นั้นพุทธศาสนานิกายหินยานซึ่งใช้คัมภีร์ภาษาสันสกฤตคงจะเคยรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรทวารวดี แต่**อาจารย์ ดร.นันทนา ชุติวงศ์** ไม่เห็นด้วย และเสนอบทความเรื่อง **"ภาพชาดกที่เจดีย์จุลปะโทน"** ลงตีพิมพ์ในนิตยสาร**ศิลปากร**[23] โดยระบุว่าพุทธศาสนานิทานที่ปรากฏอยู่ที่เจดีย์จุลปะโทนนั้นมิได้เป็นนิทานของนิกายมูลสรรวาสติวาทหรือของพุทธศาสนานิกายหนึ่งใดโดยเฉพาะ นิทานเหล่านี้มีต้นกำเนิดอยู่ในสมัยก่อนที่พระพุทธศาสนาจะได้แตกแยกออกเป็นหลายต่อหลายนิกาย และสรุปไว้ว่าประชาชนชาวทวารวดีนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เนื่องจากได้พบว่าจารึกที่เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนานั้นบรรจุข้อความ ซึ่งยกมาจากพระอรรถกถาภาษาบาลีของนิกายเถรวาททั้งสิ้น สำหรับอิทธิพลของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานซึ่งได้แพร่มาจากภาคเหนือของประเทศอินเดียนั้น มิได้มีความหมายมากนักต่อดินแดนที่มีการรับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทอย่างลึกซึ้งเช่นชาวทวารวดี

ในปี พ.ศ. 2518 **ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์** ได้ทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกในหัวข้อว่า "The Chula Pathon Cedi Architecture and Sculpture of Dvaravati" และได้ทำการกำหนดอายุเจดีย์จุลปะโทนใหม่ดังนี้[24]

ระยะแรกของเจดีย์ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ซึ่งกำหนดจากการศึกษารูปแปลนเจดีย์ประกอบกับลวดลายประดับตกแต่งโดยการเปรียบเทียบกับเจดีย์แบบคุปตะของอินเดีย และมีความเห็นว่าประติมากรรมปูนปั้นและดินเผานั้นใช้ประดับเจดีย์ในระยะแรกและไม่ใช่ภาพชาดกจากคัมภีร์ภาษาบาลีแต่เป็นภาพเล่าเรื่องจากอวทาน ของพุทธศาสนาหินยาน นิกายมูลสรรวาสติวาท (ดังได้กล่าวมาแล้ว) และไม่มีอิทธิพลของศิลปะศรีวิชัย ส่วนอิฐสลักระบายสีนั้นเป็นอิฐก่อผนัง

การก่อสร้างในระยะที่ 2 โดยกำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 และระยะที่ 3 ของเจดีย์นั้นได้รับการต่อเติมในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 13

สรุปแล้ว ศาสตราจารย์ชอง บวสเซลิเย่ ลงความเห็นว่าระยะแรกของเจดีย์จุลปะโทนสร้างขึ้นตามคติพุทธศาสนานิกายหินยาน (เถรวาท) ส่วนระยะที่ 2 เป็นอิทธิพลนิกายมหายานจากอินโดเนเซีย และระยะที่ 3 กลับเป็นคติหินยานตามเดิม ส่วน ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ว่าระยะแรกเป็นอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤต ส่วนระยะที่สองและสามนั้นเป็นพุทธศาสนานิกายหินยานที่ใช้ภาษาบาลี

จากผลการค้นคว้าทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเกี่ยวกับเมืองนครปฐม ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ของ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ ในปี พ.ศ. 2523 ได้สรุปว่า โบราณวัตถุที่พบในเมืองนครปฐมที่เก่าสุดมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 8 และได้จำแนกรูปแบบโบราณวัตถุทั้งหมดออกเป็น 5 สมัยด้วยกันคือ[25]

สมัยที่ 1 อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 8 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นสมัยอิทธิพลอินเดีย โบราณวัตถุที่สำคัญของสมัยนี้เป็นเครื่องประดับโลหะ และเงินเหรียญตราสังข์

สมัยที่ 2 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นสมัยที่มีการก่อสร้างเจดีย์จุลปะโทน ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่กลางเมืองนครปฐมโบราณ

สมัยที่ 3 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นสมัยที่เมืองนครปฐมโบราณเข้าสู่ยุครุ่งเรืองโบราณวัตถุสถานที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลานี้ มีจำนวนมากและขนาดใหญ่ เช่น วัดพระเมรุ เจดีย์จุลปะโทนระยะที่ 2 ประติมากรรมสำคัญก็มี พระพุทธรูปศิลาขาวประทับนั่งห้อยพระบาท

สมัยที่ 4 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 เป็นช่วงที่เมืองนครปฐมเข้าสู่ยุคเสื่อมเป็นช่วงสมัยการสร้างเจดีย์จุลปะโทนระยะที่ 3

สมัยที่ 5 อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นช่วงที่รับอิทธิพลทางศิลปะจากเขมรที่ปกครองภาคกลางของประเทศไทย

ในปี พ.ศ. 2524 คณาจารย์ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นเพื่อศึกษาชั้นวัฒนธรรมในบริเวณเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่ง[26] รวมทั้งเมืองนครปฐมโบราณด้วย และได้ผลสรุปว่าเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ลำน้ำสายรองที่แยกสาขามาจากแม่น้ำใหญ่ มีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองเพื่อใช้ในการชลประทานและป้องกันเมือง และใช้เป็นเส้นทางคมนาคม จัดเป็นชุมชนเมืองที่พัฒนามาจากชุมชนเกษตรกรรมในยุคโลหะตอนปลาย (ยุคเหล็ก) ดังได้พบเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ใบหอกเหล็ก และเครื่องประดับที่ทำด้วยสำริด เช่น กำไล แหวน ลูกกระพรวน ที่มีรูปแบบเดียวกันกับเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและบริเวณภาคกลางของประเทศไทย และเมื่อมีการติดต่อค้าขายซึ่งดิดตามมาด้วยการตั้งถิ่นฐานาของชาวอินเดีย ชุมชนเหล่านี้ได้ขยายตัวจนกลายเป็นเป็นเมืองใหญ่ที่ร่ำรวยขึ้นจากการค้า มีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นขึ้น มีการจัดระเบียบสังคมตามแบบสังคมอินเดีย รับรูปแบบ

เครื่องใช้บางแบบจากอินเดีย เป็นต้นว่ากาน้ำมีพวย ตะคัน เมืองโบราณเหล่านี้บางแห่งได้ถูกทิ้งร้างไปเช่นเมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งมีสาเหตุมาจากการขาดแคลนน้ำใช้อันเนื่องมาจากแม่น้ำสำคัญเปลี่ยนทางเดิน แต่บางเมืองเช่นเมืองโบราณบ้านคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี และเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี มีชุมชนอาศัยอยู่ต่อเนื่องกันมาจนถึงสมัยอยุธยา

4. การขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อศึกษาชั้นวัฒนธรรมของชุมชนในเมืองนครปฐมโบราณ

แม้ว่ากรมศิลปากรจะได้ร่วมมือกับนักโบราณคดีจากสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศเพื่อดำเนินการสำรวจเพื่อรวบรวมโบราณวัตถุ และดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณหลายแห่ง (ดังได้กล่าวมาแล้ว) แต่กรมศิลปากรยังไม่ได้ดำเนินการขุดค้นเพื่อศึกษาชั้นวัฒนธรรมของชุมชนในเมืองนครปฐมโบราณแต่อย่างใด ดังนั้นในปี พ.ศ. 2524 คณาจารย์คณะโบราณคดีจึงได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบ เพื่อศึกษาชั้นดินทับถมในบริเวณที่เคยเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชน เพื่อหาหลักฐานว่ามีชุมชนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ภายในตัวเมืองนครปฐมโบราณตั้งแต่เมื่อใด และทิ้งร้างไปตั้งแต่เมื่อใด ตลอดจนได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชุนชน รูปแบบเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ ความเจริญทางเทคโนโลยีของชุมชน และความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนอื่นๆ

-สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองนครปฐมโบราณ

เมืองนครปฐมโบราณตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง มีแม่น้ำท่าจีนไหลผ่านตัวเมืองทางด้านตะวันออก ตัวเมืองนครปฐมโบราณนั้นตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 13 47 เหนือ และเส้นแวงที่ 100 06 ตะวันออก ซึ่งอยู่ทางตะวันออกขององค์พระปฐมเจดีย์ โดยองค์พระปฐมเจดีย์อยู่นอกเมืองไปทางตะวันตกของคูเมืองประมาณ 2กิโลเมตร[27] เป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบจัดเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทยมีเนื้อที่ประมาณ 3809 ไร่ มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าค่อนข้างมน คูน้ำที่ล้อมรอบมีลักษณะเป็นเส้นโค้งเกือบตลอด มีส่วนที่เป็นเส้นตรงเฉพาะด้านตะวันตกและด้านใต้ คูน้ำโดยรอบยาวประมาณ 10 กิโลเมตรและกว้างประมาณ 60 เมตร ตรงกลางใจเมืองมีเจดีย์โบราณเรียกว่าพระประโทณเจดีย์ และมีคลองขุดเป็นเส้นตรงผ่าด้านตะวันตกของเจดีย์เชื่อมคูน้ำด้านเหนือกับคูน้ำด้านใต้เรียกชื่อในปัจจุบันว่า "คลองพระประโทน" ภายในตัวเมืองมีสระน้ำขนาดใหญ่และเล็กจำนวนมาก และที่ยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบันมีประมาณ 6 แห่งด้วยกัน ที่สำคัญคือสระที่อยู่ใจกลางเมืองทางตะวันตกของเจดีย์พระประโทน ซึ่งมีร่องรอยของการขุดคลองนำน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงสระนี้อยู่หลายครั้ง (ดูแผนผังที่ 1)

ลำน้ำสำคัญซึ่งไหลผ่านตัวเมืองโบราณและอำนวยผลด้านเศรษฐกิจการเกษตรและการคมนาคมของเมืองนี้มีดังนี้

1.คูคลองพระประโทน ซึ่งตัดผ่านกลางเมืองเชื่อมคูเมืองด้านใต้กับด้านเหนือ ลำคลองนี้ตัดผ่านถนนเพชรเกษมและวัดพระประโทนไปบรรจบกับคูเมืองด้านเหนือบริเวณหลังสถานีต้นสำโรง

52522
ค๓
DS
589
น2072
ฉ.2

ได้รับบริจาค

2.ลำคลองบางแก้ว ไหลมาจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือผ่านตัวเมืองโบราณเข้ามาตัด ลำคลองพระประโทนผ่านไปยังคูเมืองด้านตะวันออกผ่านวัดธรรมศาลา วกลงทางใต้ผ่านบ้านภูมิ บ้านห้วยตะโก แล้วไหลไปทางตะวันออกผ่านบ้านเพนียด บ้านกลาง บ้านบางแก้ว วัดไทร ไปออกแม่น้ำนครชัยศรีในบริเวณตลาดนครชัยศรี

3.คูเมืองด้านตะวันตก ซึ่งเป็นคูเมืองที่ขุดเชื่อมต่อกับลำน้ำบางแขม ซึ่งไหลมาทางตะวันตกเฉียงเหนือ

4.คูเมืองด้านใต้คือลำคลองพระยากง เริ่มจากบริเวณบ้านหัวถนนซึ่งอยู่มุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้ผ่านมาทางตะวันออกแล้ววกขึ้นเหนือแถวบ้านพระอบ

5.คูเมืองด้านตะวันออก ตัดผ่านลำน้ำคลองบางแก้ว (ซึ่งไหลผ่านตัวเมือง) แล้วไปบรรจบกับลำคลองเจดีย์บูชาทางมุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ

6.คูเมืองด้านเหนือคือลำคลองเจดีย์บูชาเก่าไหลขนานไปกับทางรถไฟ ผ่านหลังสถานีต้นสำโรงไปบรรจบกับลำคลองพระยากงที่มุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และไหลขนานทางรถไฟด้านตะวันออกไปผ่านสถานีรถไฟ แล้วไปออกแม่น้ำนครชัยศรีใกล้ๆกับบ้านเขมร

เมืองนครปฐมโบราณนั้น นักวิชาการทางโบราณคดี[28] ได้ลงความเห็นกันมานานแล้วว่าเป็นเมืองซึ่งตั้งอยู่ริมทะเล ซึ่งแนวชายฝั่งทะเลเดิมกินอาณาเขตเรื่อยมาทางตะวันออกจนถึงตำบลดอนยายหอม จากผลการศึกษาของนักภูมิศาสตร์และนักธรณีวิทยา[29] พบว่าชายฝั่งทะเลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 นั้น น่าจะอยู่ในระดับลานตะพักทะเล (Marine terrace) ช่วงที่มีความสูงระหว่าง 3.5-4.00 เมตรจากระดับน้ำทะเลในปัจจุบัน และเมืองโบราณสมัยทวารวดีในบริเวณภาคกลางตอนล่างหลายเมืองจะตั้งอยู่ใกล้ทะเลและเมืองโบราณทุกเมืองจะมีทางน้ำเข้าออกต่อกับฝั่งทะเลโดยตรงได้ เมืองนครปฐมโบราณนั้นตั้งอยู่บนฝั่งทะเลด้าน-ตะวันตกเช่นเดียวกับเมืองกำแพงแสน เมืองอู่ทอง และเมืองคูบัว และขนาดของคูเมืองนครปฐมโบราณก็มีขนาดกว้างใหญ่และเชื่อมต่อกับทางน้ำที่ออกสู่ทะเลได้ ประกอบกับมีลำคลองบางแก้วผ่านกลางเมืองโดยไม่มีคันดินสูงกั้นภายในตัวเมือง และมีร่องรอยของคลองหลายแห่งขุดเชื่อมกับทางน้ำซึ่งอยู่ทางด้านใต้ ทำให้เชื่อว่าคูเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะใช้เป็นเส้นทางคมนาคม โดยที่เรือขนาดใหญ่สามารถเข้ามาถึงตัวเมืองได้โดยสะดวก เมืองที่อยู่ใกล้เคียงก็มีเมืองกำแพงแสน อู่ทองและคูบัว เป็นต้น (ดูแผนที่เมืองโบราณสำคัญในสมัยทวารวดี)

ต่อมาเมื่อแนวชายฝั่งทะเลลดลงและมีการตกตะกอน จึงเกิดผลกระทบต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชน เนื่องจากแม่น้ำบางสายเปลี่ยนทางเดินทำให้เมืองโบราณบางแห่ง เป็นต้นว่าเมืองนครปฐมโบราณต้องทิ้งร้างไปไม่สามารถดำรงอยู่ได้

-การสำรวจเพื่อเลือกพื้นที่ขุดค้น

เนื่องจากพื้นที่ในจังหวัดนครปฐมปัจจุบันนี้ ได้มีประชาชนเข้ามาอยู่อาศัยกันค่อนข้างหนาแน่น และได้ใช้พื้นที่ส่วนใหญ่ในทางเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์จนเกือบจะไม่เหลือพื้นที่ว่างเปล่าเลย โดยเฉพาะในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตตำบลพระประโทน อำเภอ

เมือง จากการสำรวจเบื้องต้นได้พบว่ามีร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนโบราณหลายแห่งด้วยกัน โดยพบเศษแตกหักของภาชนะดินเผาและโบราณวัตถุอื่นๆตลอดจนเศษอิฐซึ่งถูกรถไถดิน ไถปรับพื้นที่เพื่อเตรียมการเพาะปลูกหรือเพื่อจุดประสงค์อื่นๆ

บริเวณที่ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างเด่นชัดมี 4 แห่งด้วยกันคือ

1.บริเวณสระแก้ว ตำบลบ่อพลับ อำเภอเมือง ปรากฏเฉพาะเศษภาชนะดินเผา และเศษอิฐจำนวนมาก ปัจจุบันเป็นสวนผัก

2.บริเวณโรงเรียนพาณิชยการนครปฐม ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก

3.บริเวณตำบลพระประโทน หมู่ 4 ซึ่งแต่เดิมบริเวณนี้เป็นเนินดินสูง ได้มีการไถหน้าดินลงเพื่อปรับพื้นที่สำหรับทำคอกหมู และเป็นไร่ชะอม บริเวณนี้พบเศษภาชนะดินเผาหนาแน่นมาก

4.บริเวณเจดีย์จุลประโทน ซึ่งอยู่ในตำบลพระประโทน หมู่ 1 พื้นที่บริเวณนี้บางตอนได้มีการตักหน้าดินไปขาย แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ใช้ในการปลูกผักกาด ผักชี กระถิน บริเวณนี้พบเศษภาชนะดินเผาหนาแน่นมาก

เป็นที่น่าเสียดายที่การขยายเมืองอย่างรวดเร็วของจังหวัดนครปฐมได้รุกล้ำเข้าไปในบริเวณเมืองโบราณ ได้มีการปรับพื้นที่โดยการไถถากเพื่อการก่อสร้างอาคารถาวร ตลอดจนทำสวนทำไร่ เป็นการทำลายหลักฐานทางโบราณคดีอย่างสิ้นเชิง

-การวางผังหลุมขุดค้น

ได้กำหนดเปิดหลุม 2 แห่งด้วยกันคือ บริเวณ หมู่ 4 และหมู่ 1 ในตำบลพระประโทน อำเภอเมือง

บริเวณหมู่ 4 ได้กล่าวมาแล้วว่าบริเวณนี้แต่เดิมเป็นเนินดินสูงได้มีการไถหน้าดินและปรับพื้นที่เพื่อทำคอกหมูและปลูกชะอม จากการไถหน้าดินได้พบเศษภาชนะดินเผาขนาดใหญ่จำนวนมากบริเวณที่จะทำการเปิดหลุมขุดค้นเป็นบริเวณไร่ชะอมซึ่งอยู่ติดกับคอกหมู ห่างจากเสาไฟฟ้าหมายเลข 18111, 10/6/75 ไปทางใต้ประมาณ 30 เมตร และในการวางผังหลุมได้ใช้เสาไฟฟ้าดังกล่าวเป็นจุดกำหนดตายตัว (fixed point) (ดูแผนผังที่ 2) ได้เปิดหลุมขนาด 3 X 3 เมตร ให้ชื่อว่า PTN 4 (ย่อมาจากตำบล Phra Paton, Moo 4) ในบริเวณที่สูงที่สุดของเนินซึ่งถูกรถไถหน้าดินลงไปแล้วประมาณ 30-40 ซม. ดังนั้นในบริเวณนี้จึงทำการเปิดหลุมเพียงหลุมเดียว เพื่อเก็บตัวอย่างภาชนะดินเผาและเพื่อศึกษาชั้นดินทับถมช่วงล่าง ซึ่งอาจจะนำไปเปรียบเทียบกับบริเวณอื่นได้

บริเวณหมู่ 1 บริเวณนี้หน้าดินไม่ถูกรบกวนมากนัก แม้ว่าบางตอนจะมีการตักหน้าดินไปขาย แต่บริเวณส่วนใหญ่ยังไม่ถูกรบกวนมาก นอกจากเป็นสวนผักและไร่กระถิน

ได้ทำการเปิดหลุมขุดค้นจำนวน 3 หลุมในบริเวณหมู่ที่ 1 นี้ หลุมที่ 1 และ 2 อยู่ในที่ดินของนายสุจินต์ บุญเฉลิมศักดิ์ ส่วนหลุมที่ 3 อยู่ในบริเวณที่ดินของนายปิ่น นัทธีศรี

ในการเปิดหลุมทั้ง 3 หลุม ได้ใช้ต้นข่อยซึ่งเป็นต้นไม้ที่ใหญ่ในบริเวณนั้นเป็นจุดกำหนดตายตัว (fixed point) และอยู่ทางทิศใต้ของหลุมขุดค้น (ดูแผนผังที่ 2)

หลุมที่ 1 มีชื่อว่า PTN 1/1 มีขนาด 3X3 เมตร
หลุมที่ 2 มีชื่อว่า PTN 1/2 มีขนาด 3X6 เมตร
หลุมที่ 3 มีชื่อว่า PTN 1/3 มีขนาด 3X3 เมตร

-ผลการขุดค้น

จากการศึกษาชั้นดินของหลุมขุดค้น 4 หลุม บริเวณเมืองนครปฐมโบราณ ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ซึ่งทำการศึกษาโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชาติชาย ร่มสนธิ[30] โดยทำการศึกษาทั้งในภาคสนามและโดยการวิเคราะห์ดินในห้องปฏิบัติการ ได้ผลสรุปออกมาว่า หลุมขุดค้น 2 หลุม คือ PTN 1/1 และ PTN 1/2 แสดงร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนโบราณอย่างชัดเจน แต่อีก 2 หลุม คือ PTN 1/3 และ PTN 4 นั้น เพียงแต่แสดงร่อยรอยของการทับถมของโบราณวัตถุที่ถูกน้ำพัดพามาหรือ เนื่องจากการชะพังจากบริเวณข้างเคียงซึ่งอยู่สูงกว่า และหลุม PTN 4 ก็ได้ถูกไถหน้าดินลงบ้างแล้วเพื่อการเกษตรของชุมชนในปัจจุบัน

สำหรับหลุมขุดค้น PTN 1/1 และ 1/2 ซึ่งอยู่บริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลพระประโทน และแสดงร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนโบราณอย่างเด่นชัดนั้น ก็ปรากฏว่ามีร่องรอยของการเข้าอยู่อาศัยเพียงชั่วระยะเดียวแล้วก็ทิ้งร้างไป มาปรากฏร่องรอยใหม่จากกิจกรรมของชุมชนปัจจุบัน ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพในการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์

โบราณวัตถุที่ขุดได้ส่วนใหญ่เป็นภาชนะดินเผา ซึ่งมีเทคนิคการเผาแบบโบราณ คือ เผาด้วยเตากลางแจ้ง แต่รู้จักการขึ้นรูปด้วยแป้นหมุน และมีการตกแต่งผิวภาชนะด้วยเทคนิคต่างๆ ลวดลายตกแต่งที่งดงามมาก คือ ลายประทับในกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นรูป ดอกไม้ สัตว์ และรูปบุคคลในอิริยาบถต่างๆ และยังขุดพบเครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นโลหะ เป็นต้นว่า ใบหอก และใบมีดเหล็กมีเดือยสำหรับเสียบติดกับด้ามไม้ เครื่องประดับมีทั้งที่ทำด้วยโลหะ เช่น ตุ้มหูและกำไลซึ่งทำด้วยดีบุกผสมตะกั่ว แหวนสำริด ลูกกระพรวนสำริด และที่ทำจากหิน แก้ว และดินเผาก็มี เช่น ลูกปัดสีต่างๆ เครื่องใช้ที่ทำด้วยดินเผาก็มีหลายประเภท เช่น แวดินเผา ซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญของเครื่องมือปั่นด้าย ก็พบมากรวมทั้งตะคันดินเผาที่ใช้แทนประทีปด้วย

โบราณวัตถุที่ขุดพบจากบริเวณเมืองนครปฐมโบราณนี้ สามารถนำไปเปรียบเทียบได้กับโบราณวัตถุที่ขุดพบจากบริเวณเมืองโบราณร่วมสมัยซึ่งเจริญรุ่งเรืองขึ้นในบริเวณที่ราบภาคกลางประเทศไทย เช่น เมืองโบราณที่คูบัว จังหวัดราชบุรี[31] เมืองโบราณที่อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี[32] เมืองโบราณที่บ้านคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี[33] เมืองจันเสนโบราณ และเมืองบน จังหวัดนครสวรรค์[34] เป็นต้น

การศึกษาชั้นดินทับถมบริเวณที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณบริเวณเมืองนครปฐมโบราณโดยการขุดค้นบริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลพระประโทน จึงนำไปสู่ผลสรุปที่คล้องจองกับข้อสมมุติฐานของนักประวัติศาสตร์ว่าเมืองนครปฐมโบราณมีชุมชนเข้าอยู่อาศัยเพียงระยะเดียว และหลังจากนั้นเมืองโบราณแห่งนี้ได้ถูกทิ้งร้างไป

ช่วงระยะเวลาของการอยู่อาศัยของชุมชนโบราณบริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลพระประโทนนี้จะยาวนานแค่ไหน ยังไม่อาจกำหนดอายุเวลาที่แน่นอนในขณะนี้ แม้ว่าจะได้มีการส่งตัวอย่างถ่านไปหาค่าอายุที่สำนักงานพลังงานปรมาณูเพื่อสันติ กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแล้วแต่ตัวอย่างถ่านที่ได้นั้นได้จากชั้นดินทับถมชั้นบนที่ต่อกับชั้นดินที่กำลังจะสิ้นสุดร่องรอยของการอยู่อาศัย จึงได้ค่าอายุเวลาของช่วงสุดท้ายของการเข้าอยู่อาศัยของชุมชนซึ่งได้ค่าอายุเป็น 2800 23 ปี ก่อน ค.ศ. 1950 คือช่วง ค.ศ. 1110 – 1156 หรือ พ.ศ. 1653-1699[35] เป็นที่น่าเสียดายที่ตัวอย่างถ่านจากชั้นดินที่แสดงร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น และจากชั้นดินที่แสดงร่องรอยการเริ่มเข้าอยู่อาศัยของชุมชนมีจำนวนไม่มากพอที่จะหาค่าอายุได้ จึงทราบได้เพียงอายุเวลาการสิ้นสุดของการเข้าอยู่อาศัยของชุมชนโบราณแห่งนี้คือ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 17

5. หลักฐานด้านจารึก

ในบริเวณจังหวัดนครปฐม ได้พบศิลาจารึกสมัยทวารวดีจำนวนหลายหลัก[36] เป็นจารึกที่ใช้ตัวอักษรปัลลวะ (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12) และใช้ภาษาบาลี สำหรับจารึกที่มีข้อความเกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาที่ลึกซึ้งนั้นมีดังนี้

1.จารึกฐานรองธรรมจักรศิลา ซึ่งพบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม)

ข้อความในจารึกแปลได้ความว่า "พระธรรมจักรของพระมเหสีเจ้ามีเวียนสามรอบ มีอาการสิบสอง คือสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ กำหนดแล้วด้วยอาการละ 4 ละ 4 ฯ

2.จารึกบนธรรมจักรศิลา (บริเวณส่วนต่างๆ ของธรรมจักรจำนวน 24 บรรทัด) พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพฯ)

ข้อความในจารึกแปลได้ความโดยสรุปว่า "จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงไว้ 4 อย่าง (คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทั้ง 4 อย่างหมุนวนครบ 3 รอบ เป็นสัจจญาณ กิจญาณ กตญาณ มีอาการ 12 อย่าง

3.จารึกบนแท่นศิลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซึ่งพบที่อำเภอนครชัยศรี (ปัจจุบันอยู่ที่สถาบันวัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก มหาวิทยาลัยศิลปากร นครปฐม

ข้อความในจารึกเป็นหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนา (อริยสัจสี่และปฏิจจสมุปบาท)

นอกจากนี้ยังได้พบว่ามีความนิยมในการจารึกคาถาเยธมมา (ซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนา) ลงบนพระพิมพ์ดินเผา สถูปดินเผา และสถูปศิลา ซึ่งพบในบริเวณอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ที่น่าสนใจคือได้พบจารึกภาษามอญ (อักษรปัลลวะ ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13) ที่วัดโพธิ์ (ร้าง) ใกล้กับวัดพระเมรุ อำเภอเมือง เป็นจารึกบนแผ่นศิลา (หัก 2 ท่อนไม่ต่อกัน) กล่าวถึงการสร้างวัดและการอุทิศต่างๆ

จารึกที่มีข้อความเกี่ยวกับหลักธรรม คำสอนทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะการจารึกคาถาเยธมมาและหลักธรรมทำคำสอนในปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นความนิยมของชาวพุทธในประเทศอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-13 โดยมีความเชื่อว่าจะได้บุญกุศลเทียบเท่าการสร้างสถูปบรรจุ

พระสารีริกธาตุ[37] และความนิยมนี้ได้แผ่เข้ามาในบริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย จึงได้พบว่าประชากรชาวทวารวดีนิยมจารึกคาถาเย ธมมา และหลักธรรมคำสอนในปฏิจจสมุปบาทลงบนวัสดุต่างๆ สำหรับจารึกคาถาเย ธมมานั้น จะพบโดยทั่วไปในบริเวณเมืองโบราณสมัยทวารวดี แต่จารึกหลักธรรมคำสอนที่ลึกซึ้งนั้นดูเหมือนจะนิยมจารึกไว้บนธรรมจักร (บนซี่กงล้อของธรรมจักร บนดุม บนฐานและบนเสาที่รองรับ) โดยจะพบอยู่ตามเมืองโบราณสมัยทวารวดีในบริเวณภาคกลาง เป็นต้นว่าจารึกที่พบในจังหวัดนครปฐม จังหวัดลพบุรี[38] และจังหวัดชัยนาท[39]

กล่าวได้ว่า การค้นพบข้อความในจารึกที่จารึกเป็นภาษาบาลีที่เน้นหลักธรรมอันลึกซึ้งในเมืองโบราณที่สำคัญในอาณาจักรทวารวดี แสดงว่าพุทธศาสนานิกายเถรวาทหยั่งรากฝังโคนอย่างลึกซึ้งในบริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย และที่น่าสังเกตคือสตรีสูงศักดิ์โดยเฉพาะมเหสีของกษัตริย์จะมีบทบาทเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาเช่นเดียวกับสตรีสูงศักดิ์ในประเทศอินเดียที่อุปถัมภ์พุทธศาสนาในแคว้นอานธระในอินเดียภาคใต้ [40] ดังจะเห็นได้จากข้อความในจารึกที่ปรากฏอยู่บนฐานรองธรรมจักรศิลา ที่พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ซึ่งระบุเด่นชัดว่าพระธรรมจักรดังกล่าวนั้นพระมเหสีของกษัตริย์โปรดให้สร้าง นอกจากนี้ยังพบว่าพระมเหสีของกษัตริย์ผู้ปกครองอาณาจักรทวารวดี ซึ่งมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในบริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทยได้มีบทบาทในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาออกไปยังภูมิภาคต่างๆ ดังได้พบข้อความในจารึกบนฐานพระพุทธรูปหินทรายที่พบที่วัดจันทึก ตำบลจันทึก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา[41] ซึ่งใช้อักษรปัลลวะและใช้ภาษาสันสกฤต โดยระบุว่าพระพุทธรูปศิลาทรายที่ตั้งอยู่บนฐานบัวชิ้นนี้นั้นพระเทวี (พระมเหสี) แห่งอาณาจักรทวารวดีโปรดให้สร้างดังนี้เป็นต้น

6. บทบาทของเมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี

ทวารวดีเป็นหนึ่งในอาณาจักรโบราณในดินแดนเอเชียตะวันออกที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย อาณาจักรทวารวดีเจริญรุ่งเรืองขึ้นในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยและแผ่อิทธิพลทางวัฒนธรรมไปทั่วทุกภาค อาณาจักรทวารวดีได้ล่มสลายลงในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากเขมรได้ขยายอำนาจการปกครองเข้ามายังบริเวณภาคกลางของประเทศไทย

คำว่า "ทวารวดี" แปลตามรูปศัพท์แปลว่า "เมืองที่มีประตู" ชื่อ "ทวารวดี" นี้ศาสตราจารย์ เซเดส์[42] เริ่มนำมาใช้เรียกกลุ่มศิลปะซึ่งพบที่นครปฐม, ลพบุรี ราชบุรี อยุธยา และปราจีนบุรี ที่มีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างไปจากศิลปะกลุ่มไทยและกลุ่มเขมรว่า "ศิลปะทวารวดี" ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2472 โดยสอบค้นจากจดหมายเหตุของหลวงจีนเหี้ยนจังและอี้จิง ซึ่งบันทึกขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 13 (คริสตศตวรรษที่ 7) ว่ามี อาณาจักรหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของศรีเกษตร (พม่า) และทางทิศตะวันตกของอิศานปุระ (เขมร) และเรียกอาณาจักรนั้นว่า "ตว้อหลอปอตี่" (โตโลโปตี) ซึ่งศาสตราจารย์เซเดส์ มีความเห็นว่าชื่อนี้สอดคล้องกับชื่อ "ทวารวดี" ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏเป็นชื่อเมืองหลวงของอาณาจักรไทยสมัยหลัง เช่นกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาเป็นต้น และศาสตราจารย์เซเดส์ได้นำศิลปะกลุ่มนี้ไปเปรียบเทียบกับศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์คุปตะ ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-11 และได้กำหนดอายุกลุ่มศิลปะทวารวดีว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-12 ต่อมาคำว่า

"ทวารวดี" ได้มีความหมายกว้างออกไปกลายเป็นชื่ออาณาจักรที่ได้รับความเจริญจากอินเดีย ครั้งราชวงศ์คุปตะ และมีเมืองหลวงอยู่ที่นครปฐมหรืออู่ทอง

การนำชื่อ "ทวารวดี" มาใช้เป็นชื่ออาณาจักรยิ่งมีหลักฐานสนับสนุนเพิ่มขึ้นเมื่อได้มีการค้นพบเหรียญเงิน 2 เหรียญ ที่เนินหิน ใกล้กับวัดพระประโทน ตำบลพระประโทน จังหวัดนครปฐม[43] ปี พ.ศ. 2486 เหรียญทั้ง 2 จารึกเป็นภาษาสันสกฤตว่า "ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ" ซึ่งแปลว่า "บุญของผู้เป็นเจ้าแห่งทวารวดี" และในปี พ.ศ. 2507 ได้พบเหรียญที่มีจารึกแบบเดียวกันนี้ ที่อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี[44] ซึ่งการพบเหรียญที่มีจารึกที่เมืองนครปฐมโบราณและเมืองอู่ทองได้สนับสนุนข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์เซเดส์เป็นอย่างดี

นอกจากเมืองนครปฐมและอู่ทองแล้วเมืองลพบุรีก็จัดเป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งที่นักวิชาการหลายท่านลงความเห็นว่าน่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี เพราะได้พบเหรียญเงินมีจารึกว่า "ลวปุระ" ที่อู่ทอง[45]โดยสันนิษฐานว่าเมืองลพบุรีอาจจะเป็นศูนย์กลางด้านตะวันออก ในขณะที่นครปฐมเป็นศูนย์กลางด้านตะวันตก หรือเป็นศูนย์กลางในฐานะเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี โดยศึกษาจากสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ประกอบกับหลักฐานโบราณวัตถุสถานและหลักฐานเอกสารต่างๆ รวมทั้งจดหมายเหตุของจีนตลอดจนจารึกที่พบในบริเวณเมืองด้วย (ดังได้กล่าวมาแล้ว)

นอกจากจะเป็นเมืองหลวงแล้ว เมืองนครปฐมโบราณน่าจะมีบทบาทเป็นเมืองท่าสำคัญในสมัยทวารวดีอีกด้วย เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้ทะเลและมีทางน้ำเข้าออกต่อกับฝั่งทะเลโดยตรงได้ (ดังได้กล่าวมาแล้ว) อีกทั้งยังได้พบโบราณวัตถุประเภทตราประทับดินเผาซึ่งเป็นของติดตัวพ่อค้าชาวอินเดียในสมัยหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 12-14) เป็นจำนวนมากในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณและในบริเวณใกล้เคียง ตราประทับที่แสดงถึงบทบาทด้านการค้าของเมืองนี้คือตราประทับดินเผารูปเรือ[46] และตราประทับ 2 หน้ารูปคชลักษมีและเทพกุเวร[47] ซึ่งจัดเป็นเครื่องรางที่พ่อค้าชาวอินเดียในสมัยคุปตะและหลังคุปตะนิยมพกติดตัวในการเดินทางไปค้าขายยังต่างแดน นอกจากจะมีบทบาทเป็นเมืองท่าแล้วเมืองนครปฐมโบราณยังมีบทบาทเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอีกด้วย ดังได้พบหลักฐานด้านศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาจำนวนมาก สำหรับโบราณสถานที่สำคัญๆ ก็มีเจดีย์จุลปะโทน วัดพระเมรุ ซึ่งนักวิชาการทางโบราณคดีลงความเห็นว่าเป็นศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีที่รับอิทธิพลอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ นอกนั้นยังพบศิลาธรรมจักรจำนวนมากประมาณ 30 กว่าวง บางวงมีศิลารูปกวางหมอบประกอบอยู่ และยังได้พบพระพุทธรูปตลอดจนพระพิมพ์จำนวนมาก (ดังได้กล่าวมาแล้ว)

จากหลักฐานด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ด้านโบราณคดี (รวมด้านจารึก) อาจนำไปสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่าเมืองนครปฐมโบราณน่าจะมีบทบาทเป็นเมืองหลวง หรือศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีในยุคหลัง (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-16) ในขณะที่เมืองอู่ทอง น่าจะมีบทบาทเป็นเมืองหลวงหรือศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีในยุคแรก (ราวพุทธศตวรรษที่ 9-13) ส่วนเมืองลพบุรีนั้น คงจะเป็นเมืองลูกหลวง[48]

เมืองอู่ทองนั้นนักโบราณคดีได้พบหลักฐานการติดต่อค้าขายกับอินเดียตั้งแต่สมัยยุคเหล็กตอนปลายของอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ 3-5)[49] และมีบทบาทเด่นชัดมากในสมัยอินโด-โรมันของ

อินเดีย (พุทธศตวรรษที่ 5-9)[50] และที่เมืองอู่ทอง ที่เมืองอู่ทองนี้เองที่พ่อค้าชาวพุทธจากลุ่มแม่น้ำกฤษณาโคทาวรี ได้เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายและตั้งถิ่นฐานในช่วงสมัยอินโด-โรมัน และได้นำเอาพุทธศาสนาจากศูนย์กลางพุทธศาสนาในอินเดียใต้ที่อยู่ใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ศาตวาหนะ (พุทธศตวรรษที่ 4-8) และสืบต่อด้วยราชวงศ์อิกษวากุ (พุทธศตวรรษที่ 8-10) ซึ่งมีศูนย์กลางงานศิลปกรรมเนื่องในศาสนาอยู่ที่เมืองอมราวดี และเมืองนาคารชุนโกณฑะ เข้ามาเผยแพร่ให้ชุมชนโบราณที่เมืองอู่ทองดังได้พบประติมากรรมดินเผารูปพุทธสาวก 3 องค์ถือบาตร ห่มจีวรห่มคลุมตามแบบนิยมของศิลปะแบบอมราวดี และประติมากรรมปูนปั้นรูปพระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งประทับนั่งขัดพระบาทหลวม ๆ ตามแบบศิลปะแบบอมราวดี[51]

ดังนั้นเมืองอู่ทองจึงจัดเป็นเมืองท่าโบราณที่เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจนกลายเป็นเมืองท่าสำคัญของอาณาจักร และเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของอาณาจักรทวารวดี

สำหรับเมืองลพบุรีนั้นมีหลักฐานด้านจารึกที่นำไปสู่ข้อสันนิษฐานว่าน่าจะมีบทบาทเป็นเมืองลูกหลวง ในเขตเมืองลพบุรีนี้นอกจากจะได้พบเหรียญเงินมีจารึกคำว่า "ลวปุระ" ที่เมืองอู่ทองแล้ว ยังได้พบจารึกบนฐานบัวของพระพุทธรูปยืน(ศิลา)สมัยทวารวดีที่พบที่วัดมหาธาตุ (ใต้เนินดินทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือภายในกำแพงชั้นนอกของวัด) เมืองลพบุรี จัดเป็นจารึกหลักที่ 16 ที่ตีพิมพ์ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2[52] โดยจารึกเป็นภาษาสันสกฤตใช้ตัวอักษรปัลลวะ (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14) มีข้อความ 2 บรรทัดว่า "นายกอารุชวะ เป็นอธิบดีแห่งชาวเมืองดังคุร และเป็นโอรสของพระราชาแห่งศามพูกะ ได้สร้างพระมุนีองค์นี้"

ได้มีผู้ทำการศึกษาไว้แล้วว่า คำว่า "นายก" และคำว่า "บดี" เป็นคำที่เคยปรากฏในบันทึกของม้าตวนหลิน (Ma-touan-lin) ในปลายสมัยราชวงศ์ซุ่ง ซึ่งได้กล่าวถึงการแบ่งส่วนการปกครองในรัฐฉีตู[58] (Chi-tu) หนึ่งในรัฐโบราณที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย ว่ามีขุนนางชั้นสูงเป็นผู้ควบคุมราชการโดยมีตำแหน่งและหน้าที่แตกต่างกันหลายตำแหน่ง สำหรับการปกครองระดับเมืองนั้น แต่ละเมืองจะปกครองโดยข้าราชการที่มีชื่อตำแหน่งว่า "นายก" 1 คนและ "บดี" 10 คน

ชื่อตำแหน่งว่า "นายก" และ "บดี" ที่ปรากฏในจารึกบนฐานพระพุทธรูปที่มีรูปแบบศิลปะแบบทวารวดีย่อมนำไปสู่ข้อสมมุติฐานที่น่าเชื่อถือว่า อาณาจักรทวารวดีคงมีการแบ่งส่วนการปกครองแบบเดียวกันหรือคล้ายคลึงกับรัฐโบราณร่วมสมัยรัฐอื่นๆ ที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย ข้อความในจารึกสื่อความหมายว่าเจ้าเมือง(เมืองดังคุร)ผู้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้เป็นโอรสของกษัตริย์แห่งศามพูกะ แม้ว่าจะยังระบุไม่ได้ว่าเมืองดังคุรหมายถึงเมืองใด แต่เมืองศามพูกะนั้นเคยปรากฏชื่อในจารึกปราสาทพระขรรค์ในรูปศัพท์ว่า "ศามพูกปฏฏน" ว่าอยู่ระหว่างเมืองสุวรรปุระ (สุพรรณบุรี) และเมืองราชบุรี จึงอาจตีความหมายได้ว่าเจ้าชายองค์นี้คงเป็นรัชทายาทจากเมืองหลวง (อาจเป็นเมืองอู่ทอง) ที่ถูกส่งมาปกครองหัวเมืองในฐานะตัวแทนกษัตริย์หรืออุปราช (viceroy)

เชิงอรรถ

1. Dupont P., **L'Archaologic Mone de Dvaravati**, (L'Ecole Francaise d'Extreme Orient, Paris, 1959) Chapitre II – III; จอง บวสเซอลี เย่, "การค้นคว้า เมื่อเร็วๆ นี้ ณ. เมืองนครปฐม" **วารสารโบราณคดี**, ปีที่ 2, ฉบับที่ 4 (เม.ย. – มิ.ย. 2512) หน้า 45
2. มลินี เหมนิธิ, **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม** (กรมศิลปากร กรุงเทพฯ 2514) นิดิพันธ์ ศิริทรัพย์ **พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม** วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2524; ธนิต อยู่โพธิ์, **ธรรมจักร,** (กรมศิลปากร, กรุงเทพฯ 2508)
3. ตรี อมาตยกุล, "จังหวัดนครปฐม" **ทัศนาสารไทย,** ฉบับของกองวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (พิมพ์ตามโครงการพัฒนาการศึกษา กระทรวงศึกษา (ไทยพาณิชยการ กรุงเทพฯ 2504) หน้า 7-8
4. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระยา, **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา,** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อได้ลัง พรประภา, ณ. สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ 4 กันยายน 2511, หน้า 322
5. ตรี อมาตยกุล, เรื่องเดิม หน้าเดิม
6. ตรี อมาตยกุล, เรื่องเดิม
7. ตรี อมาตยกุล, เรื่องเดิม
8. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, สำนักงานจัดหาประโยชน์และรักษาองค์พระปฐมเจดีย์ จัดพิมพ์ (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 17 โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน, กรุงเทพฯ พ.ศ. 2511) หน้า 22-26 และ 35-45
9. ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล **เรื่องพระปฐมเจดีย์กับการนำที่ยว** สำนักงานจัดหาประโยชน์ และรักษาองค์ประปฐมเจดีย์ วัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม จัดพิมพ์ พ.ศ. 2512 หน้า 12-18
10. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 1-2
11. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระยา, **จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. 117, 119** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ 60 ปี ของพระเทพสุเมธี ณ. วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร วันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2515 หน้า 23-24
12. Lunet de Lajonquiere, "Le domain archeologigue du Siam" **Bulletin de le commission archeologigue de l'Indochine** (Paris 1909) p.210
13. ยอร์ช เซเดส์ **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2** (ร.พ.โสภณพิพรรฒธนาการ พระนคร พ.ศ. 2472) หน้า 2
14. Dupont P., op.cit, chapitre II-III

15. Dupont P. op.cit, chapitre II-III

16. ศิลปากร, กรม, **เรื่องการขุดแต่งวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม** พิมพ์ถวายพระภิกษุสามเณรในเทศกาลเข้าพรรษา พ.ศ. 2482 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2482)

17. Boeles J.J., "The King of S'ri Dvaravati and his regalia", **Journal of the Siam Society** LII, pt II (April, 1964) pp. 100-102

18. Boisselier J., "Travaux de la Mission Archeologigue Francaise en Thailande" **Arts Asiatiques** XXV, 1972, p. 52,fig.85

19. ผาสุข อินทราวุธ, **การขุดค้นที่อินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี 2518-2522** (ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร กรุงเทพฯ 2522) หน้า 4 รูปที่ 10-11

20. สมศักดิ์ รัตนกุล **การขุดแต่งเจดีย์จุลปะโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม** เอกสารของกรมศิลปากร พ.ศ. 2511

21. ชอง บวสเซลิเย่ "การขุดค้นเมื่อเร็วๆ นี้ ณ. เมืองนครปฐม" **โบราณคดี** ปีที่ 2 ฉบับที่ 4 (เมษายน-มิถุนายน 2512) หน้า 34-46

22. พิริยะ ไกรฤกษ์ **พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน** แปลจาก Buddhist Folk Tales Depicted at Chula Pathon Cedi โดย ศ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2517)

23. นันทนา ชุติวงศ์ "ภาพชาดกที่เจดีย์จุลปะโทน "**ศิลปากร** ปีที่ 21 เล่ม 4 (พฤศจิกายน) 2520 หน้า 28-56

24. Piriya Krairiksh, **The Chula Pathon Cedi Architecture and Sculpture of Dvaravati** Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy in the Subject of Art History, Harvard University, 1975 pp. 34-37

25. พิริยะ ไกรฤกษ์ "แนวความคิดใหม่เกี่ยวกับเมืองนครปฐมก่อนพุทธศตวรรษที่ 19" **เอกสารประกอบการนำชมศิลปสถานในจังหวัดนครปฐม วันที่ 10 พฤษภาคม 2523** เนื่องในโอกาสการสัมมนาการวิจารณ์ศิลปะ ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ 8-13 พฤษภาคม 2523

26. ผาสุข อินทราวุธ **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม** (นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2527); สินชัย กระบวนแสง "การขุดค้นเมืองโบราณที่บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี" **โบราณคดี 26** (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร 2526 หน้า 52-56

27. ศรีศักร วัลลิโภดม "นครปฐมอยู่ที่ไหน" **วารสารช่อฟ้า** ปีที่ 1 ฉบับเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย 2509) หน้า 118-130

28. ตรี อมาตยกุล "นครปฐมไม่ใช่เมืองดอน" **ศิลปากร** ปีที่ 3 เล่มที่ 1 พ.ศ. 2492 หน้า 54-64

29. ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์** จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (รายงานผลวิจัย ทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช สิงหาคม 2523) หน้า 14, 31, 55 **และการศึกษาลักษณะชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ จังหวัดนครปฐม** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองนครปฐม ตุลาคม 2525

30. ชาติชาย ร่มสนธิ์ "ลักษณะทางปฐพีวิทยาของแหล่งขุดค้น" **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม** อ้างแล้ว หน้า 5-10

31. ศิลปากร, กรม, **สมุดนำชมโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี** พิมพ์เนื่องในการจัดโบราณคดีสัญจร นำชมโบราณวัตถุสถาน ณ ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี พิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2522

32. ศิลปากร, กรม, **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง** พิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิธีภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509

33. ภาควิชาโบราณคดี **การขุดค้นและการศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี** คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร (นครปฐม : แผนกบริการกอง สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2524)

34. เลิศ หงษ์ภักดี **จันเสนเมืองโบราณ อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในวันรับและสมโภชพระประธานอุโบสถวัดจันเสน 16 ธันวาคม 2510 (พระนคร โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง ถนนพหลโยธิน 2510); B. Bronson Excavation at Chansen and The Cultural Chronology of Protohistoric Central Thailand (University Microfilms International Ann Arbor, Michigan, U.S.A. London, England 1979)

35. ผาสุข อินทราวุธ **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม** อ้างแล้ว หน้า 72

36. ศิลปากร, กรม **จารึกในประเทศไทย เล่มที่ 1** หอสมุดแห่งชาติ 2529 หน้า 17-32, 59-64 และ 98-99; สถาบันวัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก *มหาวิทยาลัยศิลปากร* **แหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตก** พิมพ์ประกอบนิทรรศการแหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตกเนื่องในโอกาสคล้ายวันสถาปนามหาวิทยาลัยศิลปากร ครบรอบ 48 ปี ในวันที่ 12 ตุลาคม 2534 หน้า 19 และ 112-113

37. Takakusu, J. **A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malay Archipelago** (A.D. 671-695) by I. Tsing, (New Delhi, Second Indian Edition, 1982, p.177

38. อุไรศรี วรศะริน และอัญชนา อิ่มสมบัติ, "จารึกหลักใหม่จากบริเวณจังหวัดลพบุรี (จารึกเมืองซับจำปา 1)" **จารึกโบราณรุ่นแรกพบที่เมืองลพบุรีและใกล้เคียง** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ประกอบนิทรรศการ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี 17 กรกฎาคม 2524 หน้า 74-78

39. ชะเอม แก้วคล้าย อ่านแปล "จารึกธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยม" **โบราณคดีเมืองอู่ตะเภา** เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 3/2534 (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด) ภาคผนวก หน้า 179-182

40. Murthy, K.K., **Nagarjunakonda, A Cultural Study** (Delhi : Concept publishing Company, 1977) pp.10-15

41. กรรณิการ์ วิมลเกษม, จีรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา "ชื่อทวารวดีในจารึกวัดจันทึก" **สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย** ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์ 2542) หน้า 389-394

42. ยอรัช เซเดส์, **ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ 2** อ้างแล้ว

43. Boeles, J.J. "The King of Sri Dvaravati and his regalia" อ้างแล้ว

44. Boisselier, J. "Travaux de la Mission Archeologique Francaise en Thailande" อ้างแล้ว

45. Boeles, J.J. "A note on the ancient city called Lavapura" **Journal of the Siam Society**, Vol. LV, Part I (January 1967)

46. จิรา จงกล **พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร วันที่ 25 พฤษภาคม 2510 รูปที่ 15

47. ผาสุข อินทราวุธ "เครื่องรางสำหรับพ่อค้า" **ปัจจุบันของโบราณคดีไทย"** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี ของการก่อตั้งคณะโบราณคดีในมหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2528 หน้า 50-57

48. ผาสุข อินทราวุธ **ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย 2542) หน้า 101-106 และหน้า 177-178

49. ชิน อยู่ดี "เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ที่เมืองอู่ทอง" **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง** กรมศิลปากร 2509 หน้า 43-50

50. ผาสุข อินทราวุธ **ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี** อ้างแล้ว หน้า 104-105

51. Boisselier, J. "Travaux de la Mission Archeologique Francaise en Thailande" อ้างแล้ว

52. ยอรัช เซเดส์ "จารึกบนเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูง **"ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2** อ้างแล้ว

53. Paul Wheatley, **The Golden Khersonese : studies in the Malay Peninsula before 1500 A.D.** Kuala Lumpur University Press, 1966 chapter III pp. 26-36

ผังเมืองนครปฐมโบราณ

อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

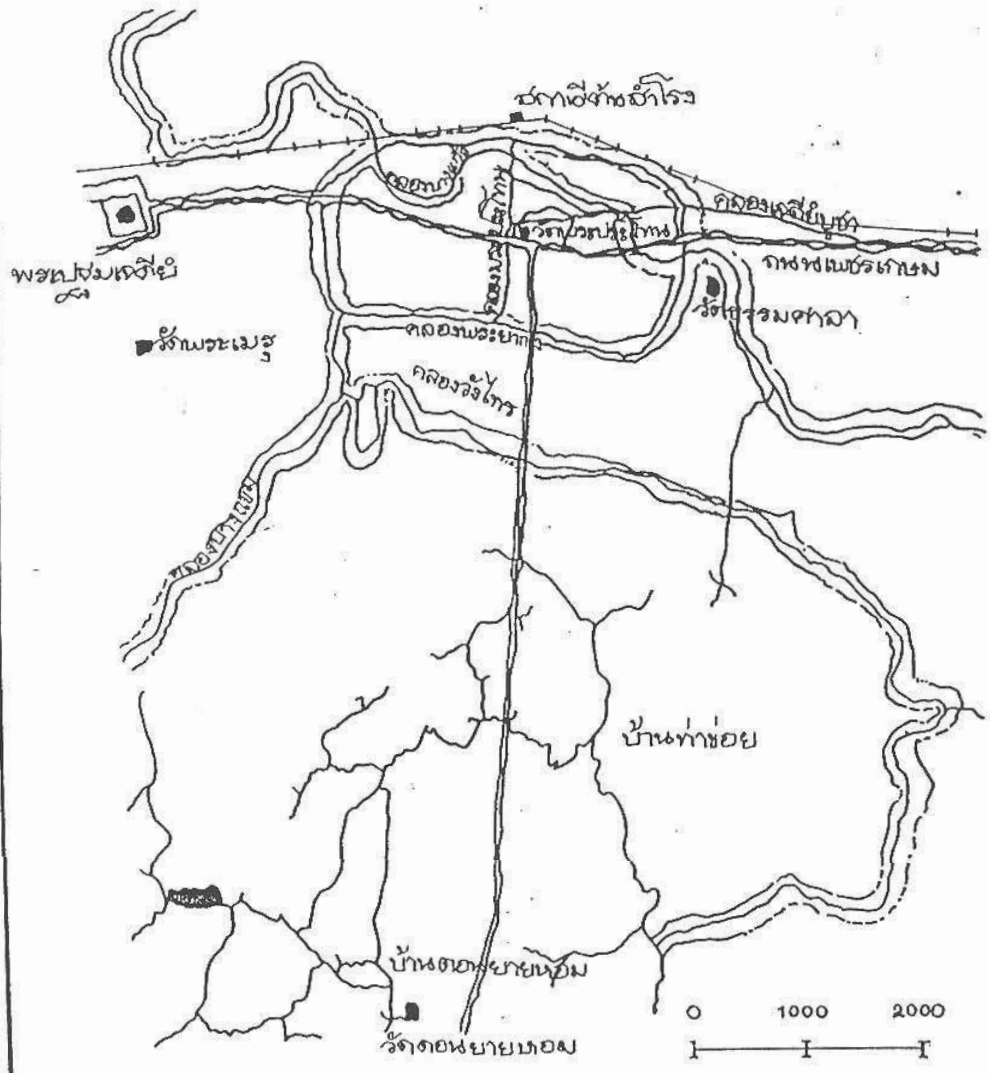

แผนผังที่ 1

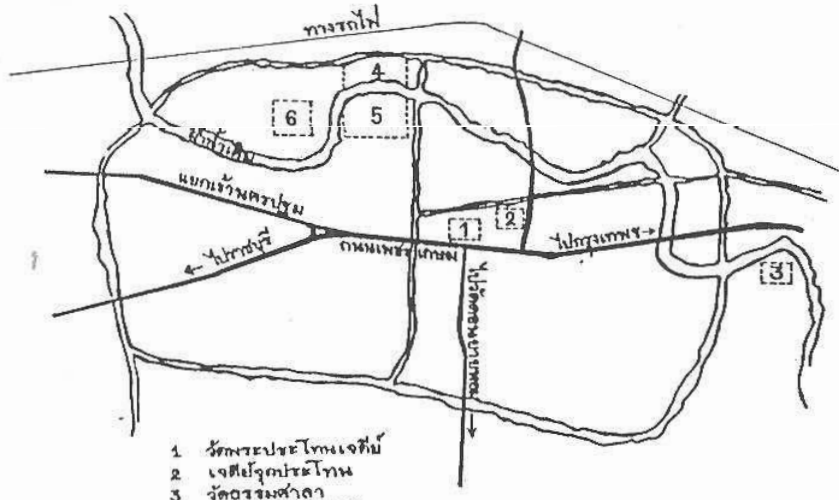

มาตราส่วน 1:15,000

แผนผังที่ 2

ผังเมืองนครปฐมโบราณแสดงแหล่งขุดค้นทางโบราณคดี

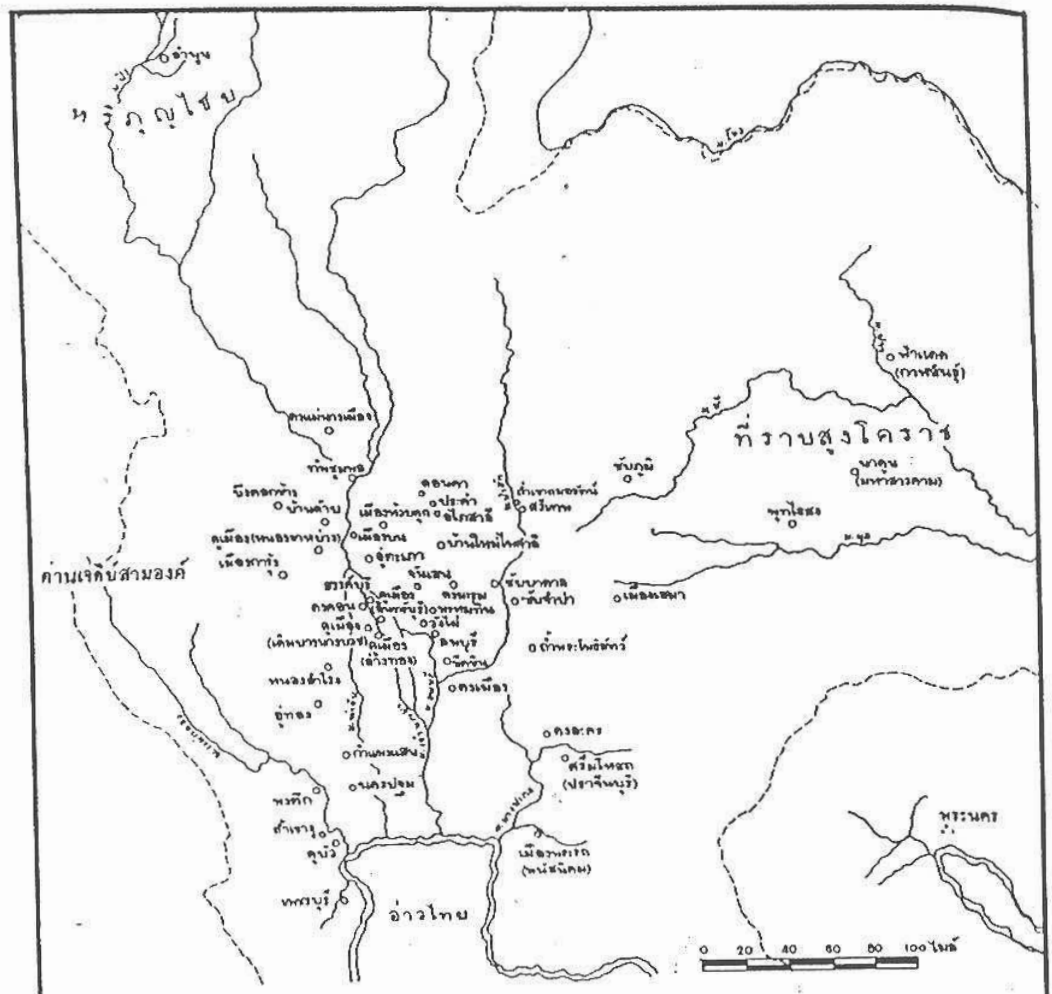

เมืองคงแม่นางเมือง อ.บรรพตพิสัย จ.นครสวรรค์
เมืองทิพชุมพล อ.เมือง จ.นครสวรรค์
เมืองบน อ.พยุหคีรี จ.นครสวรรค์
เมืองจันเสน อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์
เมืองห้วยคุก อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์
เมืองคอนคา อ.ท่าตะโก จ.นครสวรรค์
เมืองประค่า อ.ไพศาลี จ.นครสวรรค์
เมืองอโภสาลี อ.ไพศาลี จ.นครสวรรค์
เมืองอู่ตะเภา อ.ลานสัก จ.ชัยนาท
เมืองสรรค์บุรี อ.สรรค์บุรี จ.ชัยนาท
เมืองคงคอน อ.สรรค์บุรี จ.ชัยนาท
บ้านไหมไพศาลี อ.โคกสำโรง จ.ลพบุรี
เมืองคงมะรุม อ.โคกสำโรง จ.ลพบุรี
เมืองพรหมทิน อ.โคกสำโรง จ.ลพบุรี
เมืองวังไม้ อ.บ้านหมี่ จ.ลพบุรี
เมืองชัยบาดาล อ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี

เมืองชับจำปา อ.ท่าหลวง จ.ลพบุรี
เมืองลพบุรี อ.เมือง จ.ลพบุรี
เมืองคูเมือง อ.อินทร์บุรี จ.สิงห์บุรี
เมืองคูเมือง อ.แสวงหา จ.อ่างทอง
เมืองการุ้ง อ.บ้านใช้ จ.อุทัยธานี
เมืองบึงคอกช้าง อ.สว่างอารมย์ จ.อุทัยธานี
เมืองคูเมือง อ.หนองขาหย่าง จ.อุทัยธานี
เมืองบ้านค้าย อ.เมือง จ.อุทัยธานี
เมืองพงศึก อ.ท่าระกา จ.กาญจนบุรี
เมืองคูเมือง อ.เดิมบางนางบวช จ.สุพรรณบุรี
เมืองอู่ทอง อ.อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี
บ้านหนองสำโรง อ.คอนเจดีย์ จ.สุพรรณบุรี
เมืองนครปฐมโบราณ อ.เมือง จ.นครปฐม
เมืองกำแพงแสน อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม
เมืองคูบัว อ.เมือง จ.ราชบุรี
ถ้ำเขางู อ.เมือง จ.ราชบุรี

เมืองเพชรบุรี อ.เมือง จ.เพชรบุรี
ถ้ำพระโพธิสัตว์ อ.แก่งคอย จ.สระบุรี
เมืองขีดขิน อ.บ้านหมอ จ.สระบุรี
เมืองคงเมือง อ.หนองแซง จ.สระบุรี
เมืองชัยภูมิ อ.เมือง จ.ชัยภูมิ
เมืองเสมา อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา
เมืองพุทไธสง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์
เมืองนาคูน กึ่ง อ.นาคูน จ.มหาสารคาม
เมืองฟ้าแดด อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์
เมืองศรีเทพ อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์
ถ้ำเขาถมอรัตน์ อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์
เมืองคงละคร อ.องครักษ์ จ.นครนายก
เมืองศรีมโหสถ อ.ศรีมหาโพธิ จ.ปราจีนบุรี
เมืองพระรถ อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี
เมืองหริภุญไชย จ.ลำพูน

แผนที่ เมืองโบราณสำคัญสมัยทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย

พระราชวังสนามจันทร์*

*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์***

พระราชวังสนามจันทร์ ตั้งอยู่ที่อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม อยู่ห่างไปทางด้านหลังองค์พระปฐมเจดีย์ทางทิศตะวันตกประมาณ 1 กิโลเมตร มีเนื้อที่ 888 ไร่ 3 งาน 24 ตารางวา บริเวณของพระราชวังสนามจันทร์อยู่ใกล้กับสถานที่ซึ่งเคยมีร่องรอยของโบราณสถานอันเรียกกันว่า **"หมู่บ้านเนินปราสาท"** กล่าวคือ มีร่องรอยของเนินปราสาทพระราชวังโบราณและโบสถ์พราหมณ์ในบริเวณนี้ และด้านหน้าของสถานที่ที่เป็นโบสถ์พราหมณ์มีสระน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งมีชื่อว่า **"สระน้ำจันทร์"** หรือชาวบ้านเรียกกันว่า **"หนองน้ำจันทร์"** (ปัจจุบันชาวนครปฐมเรียกสระน้ำนี้ว่า **"สระบัว"**) สระน้ำนี้มีผู้สันนิษฐานว่า คงเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในพิธีของศาสนาพราหมณ์ และเนื่องจากถือว่าสระน้ำแห่งนี้เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้น เมื่อมีพิธีการของสำนักพระราชวังหรือพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา จึงมีการนำน้ำจากสระแห่งนี้ไปรวมกับน้ำจากแหล่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เพื่อชำระพระแสงต้น[1] ชื่อ **"สระน้ำจันทร์"** หรือ **"หนองน้ำจันทร์"** จึงน่าจะเป็นมูลเหตุอันเป็นที่มาของชื่อ "พระราชวังสนามจันทร์"

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2450 ซึ่งในขณะนั้นทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร การสร้างพระราชวังสนามจันทร์นั้นทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งในการซื้อที่ดินและการก่อสร้างพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิศุกรรมศิลปประสิทธิ์ (น้อย ศิลปี) เมื่อครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิทักษ์มานพ เป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง

จุดมุ่งหมายในการสร้างพระราชวังสนามจันทร์ นอกจากจะใช้เป็นที่ประทับแล้ว ยังทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะให้พระราชวังสนามจันทร์ เป็นค่ายหลวงสำหรับประชุมและซ้อมรบเสือป่า เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับเป็นกองกำลังร่วมในการป้องกันประเทศมิให้ตกเป็นอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งกำลังล่าอาณานิคมและแสวงหาผลประโยชน์จากประเทศต่าง ๆ ในดินแดนแถบตะวันออกอยู่ในขณะนั้น ทั้งนี้ การที่ทรงมีพระราชดำริดังกล่าวก็น่าจะเกิดจากเหตุการณ์ที่ทำให้พระองค์ทรงมีความฝังพระทัยมาตั้งแต่ทรงมีพระชนมายุ 12 พรรษา ซึ่งขณะนั้นทรงเตรียมพระองค์ที่จะเสด็จไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ เหตุการณ์นั้นก็คือ เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ฝรั่งเศสนำเรือรบบุกเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา แม้ไทยจะขอร้องให้หยุดแต่เรือรบฝรั่งเศสก็ไม่ยอมทำตาม ครั้นเมื่อไทยจำต้องใช้ปืนยิงก็ทำให้ไทยตกเป็นฝ่ายผิดอันเป็นเหตุให้ไทยต้องเสียค่าปรับ เสียดินแดนฝั่งซ้าย

---

*ปรับปรุงจาก กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์ "พระราชวังสนามจันทร์" ในหนังสือที่ระลึกบูรณะพระราชวังสนามจันทร์ พ.ศ.2539, จัดพิมพ์โดยสำนักงานจังหวัดนครปฐม พ.ศ.2539

**ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสและถูกฝรั่งเศสส่งทหารไปยึดจันทบุรี[2] ด้วยเหตุนี้เมื่อพระองค์ทรงสำเร็จการศึกษาทั้งวิชาการทหารจากโรงเรียนนายร้อยทหารบก "เซนด์ เฮิร์สต์ (Royal Military Academy Sandhurst)" และวิชาประวัติศาสตร์กฎหมายและการปกครองจากมหาวิทยาลัยอ๊อกฟอร์ดและเสด็จนิวัติสู่ประเทศไทยแล้ว จึงทรงมีพระราชดำริที่จะเตรียมแผนป้องกันประเทศให้พ้นจากการคุมคามของประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ ในเวลานั้นโอกาสที่ได้เอื้อให้พระองค์สามารถทำตามพระราชดำริได้ก็คือการที่ทรงรับพระราชธุระจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งได้แก่การประดับกระเบื้องสีทองที่สมเด็จพระราชบิดาทรงสั่งมาจากประเทศจีน การปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ในครั้งนั้นจึงทำให้พระองค์เสด็จยังนครปฐมอยู่เนืองๆ ทำให้พระองค์ตระหนักถึงความสำคัญของจังหวัดนครปฐมในด้านศาสนา ประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้ การที่พระองค์ทรงคุ้นเคยกับภูมิประเทศแถบนี้ ก็ทำให้ทรงประจักษ์ว่า นครปฐมมีพื้นที่ซึ่งเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมในการตั้งรับข้าศึกได้อย่างดีด้วยเหตุนี้จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดซื้อที่ดินเพื่อจัดสร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้น และใช้สถานที่นี้ในการฝึกคนในชาติให้พร้อมรบยามชาติบ้านเมืองประสบภัยสงคราม ดังนั้น พระราชดำริดังกล่าวจึงทำให้นครปฐมเป็นที่มั่นที่สองรองจากกรุงเทพฯ หากกรุงเทพฯ ประสบภาวะคับขันเมื่อใดพระองค์ก็จะใช้นครปฐมเป็นที่มั่นในการต่อต้านข้าศึกเนื่องจากมีภูมิประเทศเป็นเรือกสวน คูคลองอันทำให้ข้าศึกติดตามรุกไล่ได้โดยลำบากซึ่งเหมาะที่ฝ่ายไทยจะดำเนินยุทธวิธีของการซุ่มโจมตีข้าศึกษาได้

พระราชวังสนามจันทร์จึงมีความสำคัญยิ่งทางประวัติศาสตร์ในด้านการรักษาความมั่นคงของชาติ ทั้งยังมีความสำคัญทางด้านศิลปวัฒนธรรม ดังจะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ที่ทรงคุณค่าหลายเรื่องก็ทรงพระราชนิพนธ์ที่พระราชวังสนามจันทร์แห่งนี้ เช่น เรื่อง **ท้าวแสนปม** ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินรอนแรมกลับจากดอนเจดีย์ในจังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ.2456 โดยเริ่มพระราชนิพนธ์ที่ตำบลบ้านโข้ง เมื่อวันที่ 29 มกราคม และได้ทรงพระราชนิพนธ์ต่อจนแล้วเสร็จที่พระราชวังสนามจันทร์ เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2456 หนังสือ หลักราชการ ทรงพระราชนิพนธ์ที่พระราชวังสนามจันทร์เมื่อ พ.ศ.2457 เพื่อพิมพ์พระราชทานแจกข้าราชการในการพระราชพิธีตรุษสงกรานต์พระพุทธศักราช 2457 เรื่อง โรมิโอจูเลียต ทรงพระราชนิพนธ์แปลที่พระที่นั่งพิมานปฐมพระราชวังสนามจันทร์ เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน 2456 และเรื่อง แมลงป่องทอง เริ่มทรงพระราชนิพนธ์แปลเรื่องนี้ที่พระราชวังสนามจันทร์ แต่เนื่องจากเป็นนวนิยายที่มีเนื้อเรื่องยาวมาก จึงได้ทรงพระราชนิพนธ์ต่อที่อื่น เป็นต้น

นอกจากนี้ สิ่งก่อสร้างในพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งประกอบด้วยพระที่นั่ง พระตำหนักและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ นั้น ล้วนมีคุณค่าสูงในทางสถาปัตยกรรม ซึ่งพระองค์ได้พระราชทานนามไว้อย่างไพเราะและคล้องจองกันคือ

พระที่นั่งพิมานปฐม พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี พระที่นั่งวัชรีรมยา พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ปราสาทศรีวิไชย เทวาลัยคเณศร์ ศาลาธรรมเทศน์โอพาร พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ พระตำหนักทับแก้ว และพระตำหนักทับขวัญ

ขอกล่าวถึงพระที่นั่ง พระตำหนักและสิ่งก่อสร้างข้างต้นดังนี้

พระที่นั่งพิมานปฐม เป็นพระที่นั่งองค์แรกที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นและมีพระราชพิธีขึ้นพระตำหนัก เมื่อวันที่ 13 มกราคม พ.ศ.2453 พระตำหนักองค์นี้เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น แบบตะวันตก แต่ได้ดัดแปลงให้เหมาะกับอากาศเมืองร้อนคือ มีช่องระบายลมและมีการทำมุขกระสันเป็นทางเดินยาวในลักษณะที่โปร่งโดยทำลวดลายฉลุไม้แบบขนมปังขิง (Ginger bread)[3] อย่างประณีตงดงามพระที่นั่งองค์นี้อยู่ตรงกลางระหว่างพระที่นั่งอภิรมย์ฤดีและพระที่นั่งวัชรีรมยา ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการทำมุขกระสันเชื่อมระหว่างพระที่นั่งต่าง ๆ ดังกล่าว นอกจากนี้ ยังมีการทำมุขหรือระเบียงที่โอ่โถงยื่นออกไปตรงด้านหน้าของพระที่นั่งพิมานปฐมด้วย ทั้งนี้ พื้นของมุขกระสันและมุขหรือระเบียงส่วนนี้ปูด้วยกระเบื้องที่มีสีสัน และลวดลายละเอียดงดงามแปลกตาอย่างยิ่ง ส่วนบันไดทางขึ้นพระที่นั่งนั้นเป็นลักษณะของการแกะสลักไม้ ซึ่งเป็นศิลปะแบบอาร์ตนูโว (Art Nouveau)4 พระที่นั่งพิมานปฐมประกอบด้วยห้องต่าง ๆ หลายห้อง เช่น ห้องบรรทม ห้องทรง ห้องบรรณาคม ห้องภูษา ห้องเสวย และห้องชวนเชิญ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีห้องสำคัญอีกห้องคือ **ห้องพระเจ้า** ซึ่งเป็นหอพระอันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและพระเศวตฉัตร (ปัจจุบันไม่มีพระเศวตฉัตรแล้ว) ณ ห้องนี้มีการทำประตูเป็นซุ้มเรือนแก้ว กรอบประตูด้านในตรงส่วนที่เป็นซุ้มประตูจำหลักไม้เป็นรูปพญานาค ทาสีทอง อยู่ที่ซุ้มประตูข้างละ 1 ตัว ส่วนกรอบประตูทั้งสองด้านที่ต่อจากพญานาคลงมาแกะไม้เป็นลวดลาย ทาสีทองประดับกระจก ลักษณะของห้องพระเจ้านี้เป็นรูปห้าเหลี่ยมด้านไม่เท่า เพดานห้องทาสีแดงชาดตรงกลางเหนือพระพุทธรูปประดับด้วยไม้แกะสลักทำเป็นลวดลายธรรมจักร รอบวงธรรมจักรเขียนรัศมีลายทองอย่างงดงาม ตรงกลางธรรมจักรมีฉัตรรูปทรงคล้ายกลดแขวนอยู่ พระพุทธรูปสำคัญที่เคยประดิษฐานอยู่ ณ ห้องนี้เป็นพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อโดยปลูกโรงพิธีขึ้นข้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เมื่อวันพุธที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453 และมีพระราชพิธีสมโภชเมื่อวันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2456[5] ปัจจุบันไม่ทราบว่าพระพุทธรูปองค์นี้อยู่ ณ ที่ใด อย่างไรก็ตาม ในห้องนี้ก็ยังประดิษฐานพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ด้วย ฝาผนังห้อง 3 ด้านมีลักษณะเป็นบานเฟี้ยม ซึ่งทำเป็นไม้แกะสลักประดับกระจกแบ่งเป็น 6 ส่วน ส่วนล่างจำหลักเป็นรูปกีรติมุข ส่วนที่ต่อขึ้นไปแกะสลักเป็นลายไทยเหนือขึ้นไปสลักเป็นรูปเทพประณมในลักษณะท่านั่ง เหนือรูปเทพประณมมีลายไทยคั่นส่วนบนสุดของบานเฟี้ยมจำหลักลายพุ่มบัวบนพานลายจำหลักทั้งหมดนี้ทาสีทอง พื้นทาสีแดงชาดและสีน้ำเงินเข้ม ส่วนบนที่เหนือลายไม้จำหลักเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังเทพชุมชนซึ่งเป็นภาพฤาษี เทวดา มนุษย์ ครุฑ และนาค นั่งขัดสมาธิประณมมือรวม 14 ภาพ เหนือภาพเทพชุมนุมทำเป็นลวดลายพวงอุบะมาลัย ซึ่งแบ่งภาพทั้ง 14 ภาพเป็นระยะ ผนังทั้งสองด้านที่ติดกับประตูมีหน้าต่างอยู่ข้างละบาน ผนังด้านขวามือเขียนเป็นภาพเทพยืนประณมมืออยู่บนแท่น 2 ภาพ อยู่ข้างหน้าต่างด้านละภาพ บริเวณฐานของแท่นหนึ่งมีตัวอักษรเขียนว่า "ขุนเจนจิตรยง บุญยเสน พ.ศ.2456" ฐานของอีกแท่นหนึ่งซึ่งมีเทพยืนประณมมือเช่นกันมีตัวอักษรเขียนว่า "หลวงเทพลักษณเลขาเล็กจุลจิตระกะ" ถัดจากภาพนี้ไปเป็นภาพวาดรูปยักษาแบกกรอบภาพหนุมานต่อสู้กับงูหรือพญานาค ในขณะที่เหยียบอยู่บนบ่าของยักษ์ 2 ตน

ผนังด้านซ้ายมือซึ่งติดกับประตูเป็นภาพยักษ์แบกกรอบภาพซึ่งเป็นรูปพญาครุฑต่อสู้กับงูหรือพญานาค (ครุฑยุดนาค) ในขณะที่เหยียบอยู่บนบ่าของยักษ์ 2 ตน ถัดจากภาพนี้ไปเป็นภาพเทพยืนประณมมืออยู่บนแท่น 2 ภาพ ภาพดังกล่าวเขียนอยู่ข้างหน้าต่างด้านละภาพ ฐานของแท่นที่มีภาพเทพยืนประณมมืออยู่นั้น แท่นหนึ่งเขียนว่า "นายน้อย จุลจิตระกะ" ส่วนที่ฐานของอีกแท่นหนึ่งมีอักษรเขียนว่า "หลวงอนุสรจิตราคม (พัน วิจิตระกะ)"

ใต้ภาพที่ผนังทั้งสองด้านนี้เขียนลายเทพประณมในลักษณะท่านั่งสลับกับลายไทยเป็นระยะ ส่วนด้านล่างสุดของผนังทั้งสองด้านนี้ทาสีฟ้าคราม

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ณ ห้องพระเจ้านี้เป็นภาพที่เขียนขึ้นเนื่องจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวที่เสด็จไปงานสมโภชองค์พระปฐมเจดีย์ ในปี พ.ศ.2453 ซึ่งในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่า ควรที่จะมีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปเทพประณมไว้ที่พระวิหารหลวงขององค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งเมื่อได้ทรงปรึกษากับเจ้านายที่เสด็จไปด้วย จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเดช นายเวร (จันทร์ จิตกร) เป็นแม่กองควบคุมช่างเขียนภาพเทพประณมโดยให้แต่งตัวตามแบบเทวดาและมนุษย์ที่ปรากฏในชิ้นศิลาต่างๆ ซึ่งขุดได้ในบริเวณใกล้องค์พระปฐมเจดีย์ก่อนที่จะไปลงมือเขียนที่ผนังพระวิหารหลวง[6] ด้วยเหตุนี้ ภาพเทพประณมดังกล่าวจึงได้นำมาลองเขียนในห้องพระเจ้าแห่งนี้ภาพดังกล่าวจึงปรากฏอยู่ ณ สถานที่ทั้งสองแห่งตราบจนถึงปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระที่นั่งพิมานปฐมนี้เป็นที่ประทับ (โดยเฉพาะก่อนเสวยราชย์จนถึงปี 2458) ทรงพระอักษร เสด็จออกขุนนาง รับแขกเมือง ทั้งนี้จะขอยกตัวอย่างพระราชกรณียกิจที่ทรงกระทำ ณ พระที่นั่งองค์นี้โดยสังเขปดังนี้[7]

ปี 2460 โปรดให้เลี้ยงเป็นเกียรติแก่รองผู้สำเร็จราชการประเทศสหพันธรัฐมลายู และได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง "มิตรมีชัย" สำหรับแสดงในโอกาสนี้ด้วย

ปี 2462 พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่นายทหารเรือ ซึ่งอัครราชทูตญี่ปุ่นนำเข้าเฝ้าและโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลี้ยงน้ำชา เครื่องว่างที่ระเบียงด้านหน้า

ปี 2464 ราชทูตอังกฤษคนใหม่เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลและเมื่อทรงตอบแล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้เลี้ยงอาหารกลางวันเป็นเกียรติยศด้วย อนึ่ง ในปีเดียวกันนี้ได้เสด็จออกให้อัครทูตอเมริกันคนใหม่เฝ้าถวายอักษรตราตั้งและอ่านคำกราบบังคมทูล เมื่อทรงตอบแล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลี้ยงอาหารกลางวันเป็นเกียรติยศ

ปัจจุบันพระที่นั่งพิมานปฐมเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด และส่วนราชการ

พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี เป็นพระที่นั่งหลังขนาดย่อมซึ่งสร้างให้ติดต่อกับพระที่นั่งพิมานปฐมทางทิศใต้ลักษณะเป็นตึก 2 ชั้น และมีลวดลายการแกะสลักไม้เป็นแบบเดียวกับพระที่นั่งพิมานปฐม

ปัจจุบันเป็นที่ทำการของส่วนราชการจังหวัด

พระที่นั่งวัชรีรมยา เป็นพระที่นั่งที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมื่อ พ.ศ.2460 พระที่นั่งนี้สร้างขึ้นหลังจากที่มีการสร้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์แล้วลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งวัชรีรมยาเป็นแบบสถาปัตยกรรมไทยคือ เป็นอาคารทรงไทย 2 ชั้น หลังคาลด 2 ชั้น มุงกระเบื้องเคลือบ มีคัน

ทวยช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง และหางหงส์อย่างงดงาม บันไดทางขึ้นพระตำหนักมี 2 ด้าน คือ ด้านตะวันออกและด้านตะวันตกทางทิศใต้ชั้นบนมีมุขเด็จเชื่อมต่อกับพระที่นั่งพิมานปฐม หน้าบันของพระที่นั่งทางด้านทิศใต้ พื้นประดับกระจกสีเงิน มีลวดลายกระหนกลงรักปิดทอง ตรงกลางจำหลักเป็นเครื่องหมายวชิราวุธมีคม 2 ด้าน ประดิษฐานในแนวนอนอยู่ในวงรัศมี ซึ่งเป็นกรอบล้อมภายในกรอบประดับกระจกสีน้ำเงิน ส่วนล่างของหน้าบันทำเป็นสาหร่ายรวงผึ้งอย่างวิจิตรงดงามและห้อยลงมาระหว่างเสาอย่างได้สัดส่วน หน้าบันของพระที่นั่งด้านตะวันออกพื้นประดับกระจกสีเงินมีลวดลายกระหนกลงรักปิดทองตรงกลางจำหลักเป็นรูปช้างเอราวัณทำเป็น 3 เศียรมีสัปคับแบบช้างทรงของกษัตริย์ ซึ่งมีเครื่องหมายวชิราวุธประดิษฐานในแนวตั้งอยู่บนสัปคับนั้น หน้าบันด้านตะวันตกมีลวดลายจำหลักเป็นแบบเดียวกับหน้าบันด้านทิศใต้ แต่ขนาดของลวดลายใหญ่กว่า

พระทวารและพระบัญชรของพระที่นั่งทั้งชั้นบนและชั้นล่างมีลักษณะเป็นซุ้มเรือนแก้วที่บันแถลงทำยอดเป็นเครื่องหมายวชิราวุธ ภายในมีเลขหกไทย (๖) อยู่ภายใต้มหามงกุฎมีรัศมีล้อมด้วยลายกระหนกลงรักปิดทองโดยอยู่บนพื้นซึ่งประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน พื้นเพดานทั้งชั้นบนและชั้นล่างทาสีแดงชาดประดับดอกดวงน้อยใหญ่ซึ่งทำด้วยไม้แกะสลักปิดทอง เสาของพระที่นั่งนี้เป็นลวดลายไทยลงรักปิดทองและมีลวดลายบัวหงายประดับอยู่ที่หัวเสา

พระที่นั่งวัชรีรมยา ทรงใช้เป็นที่ทรงพระอักษรและเป็นที่ประดับเป็นครั้งคราว ปัจจุบันใช้เป็นที่ทำงานของผู้ว่าราชการจังหวัด รองผู้ว่าราชการจังหวัดและสำนักงานจังหวัด

พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ แต่เดิมพระที่นั่งองค์นี้เป็นพลับพลาโรงละครมาก่อน ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขเป็นพระที่นั่ง เมื่อ พ.ศ.2455[8]

พระที่นั่งองค์นี้เป็นท้องพระโรง ลักษณะเป็นพระที่นั่งโถงใหญ่ชั้นเดียว ยกพื้น หลังคาเป็นแบบทรงไทย ซึ่งสร้างเชื่อมต่อกับพระที่นั่งวัชรีรมยา หน้าบันของพระที่นั่งนี้อยู่ทางทิศเหนือ พื้นหน้าบันประดับด้วยกระเบื้องสีเงินประดับด้วยลายกระหนกสีทอง ตรงกลางหน้าบันจำหลักเป็นรูปท้าวอมรินทราธิราชปะทานพร พระหัตถ์ขวาทรงวชิระ พระหัตถ์ซ้ายประทานพร ประทับอยู่ในพิมานปราสาทสามยอดแวดล้อมด้วยบริวาร ประกอบด้วยเทวดาและมนุษย์ 5 หมู่

ภายในพระที่นั่งด้านที่ต่อกับพระที่นั่งวัชรมยามีพระทวารเปิดถึงกัน 2 ด้าน ซุ้มพระทวารทั้งสองและซุ้มพระบัญชรใกล้พระทวารดังกล่าวแกะสลักเป็นรูปกีรติมุข ลงรักปิดทอง ประดับกระจกสีน้ำเงิน แดง ขาว เขียว บานพระทวารและพระบัญชรทาสีแดงชาด ตกแต่งด้วยลายสีขาวส่วนบนของผนังด้านนี้มีภาพเขียนสีน้ำมัน พระบรมฉายาทิสลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐานอยู่ พื้นของบริเวณโถงพระที่นั่งแบ่งเป็น 2 ระดับ โดยยกพื้นบริเวณท้องพระโรงให้มีระดับสูงกว่า ส่วนที่เป็นชานหรือเฉลียงเล็กน้อย ทั้งนี้ มีเสานางจรัลแปดเหลี่ยม ซึ่งหัวเสาทำเป็นลายกลีบบัว ส่วนบริเวณเสาเป็นลายลงรักปิดทองตั้งอยู่เป็นระยะโดยรอบทั้งทางด้านตะวันออก ด้านตะวันตกและด้านเหนือ อนึ่ง เสานางจรัลนี้เป็นส่วนที่แบ่งเขตท้องพระโรงกับส่วนที่ลดระดับพื้นที่เป็นชานหรือเฉลียงนั่นเอง ส่วนที่เป็นเพดานของพระที่นั่งทาสีแดงชาด ประดับด้วยลายดาวกระจายเขียนด้วยสีทองอยู่เป็นระยะๆ และมีโคมหวดห้อยประดับไว้อย่างงดงาม

พระที่นั่งนี้ใช้เป็นที่ประชุมเสือป่า ประกอบพิธีกรรม ซ้อมและเล่นโขน ทอดพระเนตรละคร เช่น เรื่อง "พญาราชวังสัน" ซึ่งกรมโขนหลวงเล่นสมโภชพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา และใช้ในโอกาสสำคัญต่าง ๆ เช่น ใช้เป็นที่พระราชทานเหรียญตราแก่นายทหารและทรงประกอบพิธีถือน้ำตลอดจนพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่ทหารและเสือป่าและได้ใช้เป็นที่เลี้ยงพระราชทานแก่พระอินทราณี (ต่อมาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิ์ศจี พระวรราชชายา) เนื่องในวันเกิด เป็นต้น

ปัจจุบันใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีต่าง ๆ ของจังหวัดและเป็นหอประชุมจังหวัด

ปราสาทศรีวิชัย มีพระราชดำริจะสร้างแต่ยังมิได้สร้าง

เทวาลัยคเณศร์ ตั้งอยู่ที่สนามหน้าพระที่นั่งพิมานปฐมด้านทิศตะวันออก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเนื่องจากพระองค์โปรดการประพันธ์และศิลปวิทยาการต่าง ๆ จึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้สร้างเทวาลัยนี้เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่พระราชวังสนามจันทร์และเพื่อให้เป็นศาลเทพารักษ์สำหรับพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระคเณศ หรือพระพิฆเนศวรอันเป็นเทวรูปหล่อด้วยสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ เทพเจ้าองค์นี้มีรูปกายเป็นมนุษย์แต่เศียรเป็นช้าง องค์พระคเณศที่สนามจันทร์มี 2 กร เทพเจ้าองค์นี้ถือกันว่าเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการทั้งปวง เป็นเทพผู้ขจัดอุปสรรคและเป็นเทพแห่งปัญญา ผู้จะเริ่มกิจการงานใดหากได้สักการะบูชาพระคเณศ ก็จะปราศจากอุปสรรคและประสบความสำเร็จ

ศาลาธรรมเทศน์โอพาร[9] เป็นศาลาที่ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะให้เป็นธรรมศาลาสำหรับพระราชวังสนามจันทร์ เพื่อใช้เป็นที่ประชุมและอบรมเสือป่า ทั้งนี้เนื่องจากเสือป่ามีจำนวนมากขึ้นทุกปี เมื่อจะมีการประชุมใหญ่ พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์บรรจุเสือป่าได้ไม่หมด อย่างไรก็ตาม ศาลานี้ยังมิได้สร้าง

พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย เป็นพระที่นั่งทรงไทยแบบจตุรมุข พระที่นั่งนี้มีขนาดเล็ก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นหลังจากทอดพระเนตรปาฏิหาริย์แห่งองค์นี้จึงตั้งอยู่บนชายชาลาชั้นบนระหว่างพระที่นั่งพิมานปฐมกับพระที่นั่งวัชรีรมยา อันเป็นจุดที่พระองค์ทอดพระเนตรปาฏิหาริย์แห่งองค์พระปฐมเจดีย์ ปัจจุบันได้ย้ายไปปลูกสร้างไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯมหานคร ตั้งแต่ พ.ศ.2470

พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ เป็นพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดประทับมากที่สุดพระตำหนักหนึ่ง พระตำหนักนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างเมื่อใด อย่างไรก็ตามคงสร้างก่อน พ.ศ.2453 เนื่องจากในจดหมายเหตุราชกิจรายวันเมื่อวันที่ 19 มกราคม 2453 ได้มีบันทึกว่าพระองค์ได้เสด็จมาประดับ ณ พระตำหนักและทอดพระเนตรกรีฑา ณ พระตำหนักเหล[10] อันเป็นชื่อที่เรียกก่อนพระราชทานว่าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ (อันมีความหมายว่าที่ประทับอันเป็นสิริมงคล) ในปี พ.ศ.2458 และโปรดให้มีพระราชพิธีขึ้นพระตำหนักในปี พ.ศ.2460

อนึ่ง เกี่ยวกับชื่อของพระตำหนักนี้นั้นมีความเป็นมาที่น่าสนใจยิ่ง กล่าวคือ คำว่า "เหล ที่เป็นชื่อเดิมของพระตำหนักนั้นเป็นคำสั้น ๆ ที่ใช้เรียก "ย่าเหล" สุนัขแสนรู้ตัวโปรดของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้พบในขณะที่ย่าเหลยังเป็นลูกสุนัขในคราวที่เสด็จตรวจเยี่ยมเรือนจำกลางจังหวัดนครปฐม หลวงชัยอาญา (โพธิ์ เคหะนันทน์ ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระ

พุทธเกษตรานุรักษ์) พระธำมะรงเรือนจำจังหวัดนครปฐมได้ถวายย่าเหล ซึ่งเป็นลูกสุนัขสีขาว-ดำ แด่พระองค์เมื่อประมาณ พ.ศ.2443-2448 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานชื่อให้สุนัขตัวนี้ว่า "ย่าเหล" และโปรดให้ตามเสด็จพระองค์อยู่เสมอ

ชื่อ "ย่าเหล" ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานให้แก่สุนัขดังกล่าวนั้นมาจากคำว่า "Jarlet" (ยาร์เลต์) ผู้เสียสละชีวิตเพื่อลูกและเพื่อนในบทละครเรื่อง My Friend Jarlet ของ Arnold Golsworthy และ E.B. Norman ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องนี้ใหม่เป็นภาษาไทย 2 สำนวนซึ่งได้ทรงตั้งชื่อเรื่องในภาษาไทยว่า **"มิตรแท้"** และ **"เพื่อนตาย"**

ส่วนนามของตำหนักที่พระราชทานว่า **"ชาลีมงคลอาสน์"** นั้น คำว่า **"ชาลี"** ก็มาจากคำว่า **"ยาร์เลต์"** (Jarlet) หรือย่าเหลนั่นเอง

พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของสนามใหญ่ มีลักษณะเป็นตำหนัก 2 ชั้นทาสีไข่ไก่ รูปทรงคล้ายปราสาทของประเทศทางตะวันตกหลังคามุงกระเบื้องสีแดง พระตำหนักนี้เป็นสถาปัตยกรรมแบบเรอเนซองส์ผสมกับแบบฮาร์ฟ ทิมเบอร์ (Half Timbered) ของอังกฤษแต่ได้ดัดแปลงให้เหมาะสมกับดินฟ้าอากาศของไทยโดยมีระเบียงโดยรอบทั้งสามด้าน ชั้นบนทางทิศตะวันตกมีห้องสรงอยู่ต่อเนื่องกัน ส่วนทางทิศตะวันออกเป็นห้องทรงพระอักษร ด้านทิศใต้มีประตูเปิดไปสู่ฉนวนสะพานยาวทอดข้ามคูน้ำไปเชื่อมต่อกับชั้นบนของพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ทางด้านทิศเหนือ ฉนวนสะพานนี้สร้างด้วยไม้สัก ผนังทั้งสองด้านมีหน้าต่างซึ่งกรุด้วยกระจกฝ้าโดยตลอด ตรงกลางฉนวนสะพานทำหลังคาเป็นทรงแปดเหลี่ยม ซึ่งบริเวณของฉนวนสะพานตรงส่วนนี้เคยตั้งโต๊ะบิลเลียดขนาดเล็ก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาทรงเล่นบิลเลียดเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถ นอกจากนี้ บริเวณชั้นบนส่วนที่อยู่ใกล้ประตูที่เปิดไปสู่ฉนวนสะพานยังมีห้องขนาดเล็ก ซึ่งมักปิดประตูไว้ ห้องดังกล่าวนี้มีบันไดซึ่งสามารถขึ้นไปยังส่วนที่เป็นบริเวณใต้หลังคาได้ ส่วนบริเวณชั้นล่างทางด้านทิศตะวันออกเป็นห้องโถง มีบันได ซึ่งจะขึ้นไปสู่ชั้นบนและมีห้องใต้บันได 1 ห้อง ส่วนทางทิศตะวันตกเป็นห้องที่เคยใช้เป็นสำนักงานชั่วคราวในการออกวารสารดุสิตสมิตรายสัปดาห์ นอกจากนี้ ยังมีห้องน้ำ 1 ห้องอยู่ติดกัน ห้องน้ำดังกล่าวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มหาดเล็กและผู้มารอเพื่อเข้าเฝ้าใช้

อนึ่ง ใกล้บริเวณพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ทางด้านหลัง ที่คลองมีเรือนแพ 1 หลัง และมีเรือนไม้ชั้นเดียวขนาดย่อมทาสีเทา 1 หลัง เรือนดังกล่าวอยู่เยื้องกับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ในบริเวณใกล้แนวคลองไปทางทิศตะวันตกเรือนทั้งสองดังกล่าวนี้ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งเคยเป็นมหาดเล็กได้เคยใช้เป็นที่พักและได้ทำงานที่ห้องชั้นล่างของพระตำหนักในการออกวารสารดุสิตสมิตรายสัปดาห์

ด้านหน้าของพระตำหนักองค์นี้ เป็นที่ตั้งของอนุสาวรีย์ย่าเหล ซึ่งเป็นสุนัขแสนรู้และมีความจงรักภักดีต่อล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 อย่างยิ่ง อันทำให้พระองค์โปรดปรานเป็นพิเศษ และเมื่อย่าเหลถูกยิงตายที่บริเวณนอกพระบรมมหาราชวังด้านพระราชวังสราญรมย์ กรุงเทพมหานคร พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์ย่าเหลหล่อด้วยโลหะรมดำยืนอยู่บนแท่นไว้หน้าพระตำหนักนี้และโปรดเกล้าฯ ให้จารึกบทกลอนพระราชนิพนธ์ซึ่งเป็นคำไว้อาลัยแก่ย่าเหลลงบนแผ่นโลหะ

รมดำ เพื่อประทับไว้ที่ฐานของอนุสาวรีย์ด้วย บทกลอนพระราชนิพนธ์ดังกล่าวที่เป็นคำจารึกมี 2 ด้าน คือ ด้านทิศเหนือและด้านทิศตะวันตก ส่วนด้านทิศตะวันออกนั้นประดับด้วยแผ่นโลหะรมดำที่ไม่มีคำจารึกแต่มีลวดลายที่กรอบซึ่งเป็นลวดลายเดียวกับด้านทิศตะวันตก บทกลอนพระราชนิพนธ์ดังกล่าวมีความหมายที่ลึกซึ้งให้อารมณ์สะเทือนใจ และให้ข้อคิดที่ลึกซึ้งคมคาย จึงขอนำมาแสดงไว้ดังนี้

อนุสาวรีย์นี้เตือนจิตร์
ให้กูคิดรำพึงถึงสหาย
โอ้อาไลยใจจู่อยู่ไม่วาย
กูเจ็บคล้ายศรศักดิ์ปักอุรา
ยากที่ใครเขาจะเห็นหัวอกกู
เพราะเขาดูเพื่อนเห็นแต่เปนหมา
เขาดูแต่เปลือกนอกแห่งกายา
* ไม่เห็นฤกดรึกตราถึงดวงใจ
เพื่อนเปนมิตรชิดกูอยู่เนืองนิตย์
จะหามิตรเหมือนเจ้าที่ไหนได้
ทุกทิวาราตรีไม่มีไกล
กูไปไหนเจ้าเคยเปนเพื่อนทาง
ช่างจงรักภักดีไม่มีหย่อน
จะนั่งนอนยืนเดินไม่เหินห่าง
ถึงยามกินเคยกินกับกูพลาง
ถึงยามนอน ๆ ข้างไม่ห่างไกล
อันตัวเพื่อนเหมือนมนุษยสุจริต
จะผิดอยู่แต่เพียงพูดไม่ได้
แต่เมื่อกูใคร่รู้ความในใจ
ก็มองดูรู้ได้ในดวงตา
โอ้อกกูดูเพื่อนอยู่หรัด ๆ
เพื่อนมาพรัดพรากไปไม่เห็นหน้า
กูเผลอ ๆ ก็เชงอ้เผื่อเพื่อนมา
เสียงกุกกักก็ผวาตั้งตามอง
อันความตายเปนธรรมดาโลก
กูอยากตัดความโศกกระมลหมอง
นี่เพื่อนตายเพราะผู้ร้ายมันมุ่งปอง
เอาปืนจ้องสังหารผลาญชีวี
เพื่อนมอดม้วยด้วยมือทรชน
เอารูปคนสรวมใส่คลุมใจผี

* เป็นคนจริงฤาจะปราศซึ่งปรานี
นี่รากษสอัปปรีปราศเม็ดตา
มันยิงเพื่อนเหมือนกูพลอยถูกด้วย
แทบจะม้วยชีวังสิ้นสังขาร์
จะหาเพื่อนเหมือนเจ้าที่ไหนมา
ช้ำอุราอาไลยไม่วายวัน
เมื่อยามมีชีวิตร์สนิทใจ
ยามบรรไลยลับล่วงดวงใจสั่น
ด้วยอำนาจจงรักภักดีนั้น
ขอให้เพื่อนขึ้นสวรรค์สำราญรมย์
ถึงจะมีหมาอื่นมาแทนที่
กูก็รักเพื่อนนี้เปนปฐม
ที่ไหนเล่าจะสนิทและชิดชม
ที่ไหนเล่าจะนิยมเท่าเพื่อนรัก
ถึงแม้จะไม่มีรูปนี้ไว้
รูปเพื่อนฝังดวงใจกูตระหนัก
แต่รูปนี้ไว้เปนพยานรัก
ให้ประจักษ์แก่คนผู้ไมตรี
เพื่อนเปนเยี่ยงอย่างมิตรสนิทยิ่ง
ภักดีจริงต่อกูอยู่เต็มที่
แม้คนใดเปนได้อย่างเพื่อนนี้
ก็ควรนับว่าดีที่สุดเอย

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์จะเสด็จมาประทับ ณ พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ในช่วงที่ทรงเปลี่ยนสถานภาพของพระราชวังสนามจันทร์ มาเป็นค่ายหลวงสนามจันทร์เมื่อจะทรงให้มีการซ้อมรบเสือป่า ดังนั้นพระตำหนักองค์นี้จึงใช้เป็นที่ประทับในฐานะที่ทรงเป็นผู้บังคับการกองเสือป่า นอกจากนี้ ยังทรงใช้ในการประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ หลายประการ ดังเช่น[11]

ปี 2460 โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรแก่ข้าราชการกระทรวงยุติธรรม และโปรดเกล้าฯ ให้ราชทูตสยาม ณ สำนักเดนมาร์ก เชิญตราจักรไปพระราชทานแก่พระยุพราชเจ้าคริสเตรียน มกุฎราชกุมารแห่งเดนมาร์ก

ปี 2463 โปรดเกล้าฯ ให้พวกจำอวดกองเสือพรานกับพวกราชนาวีมาว่าลิเกลำตัดหน้าที่ประทับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ นอกจากนี้ ในปีเดียวกันก็ได้ประทับทอดพระเนตรฟุตบอลระหว่างกรมเสือป่าม้าหลวงกับกรมเสือป่าพรานหลวง ณ สนามหน้าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์และ

โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมามาเฝ้าในการที่เสด็จกลับจากตรวจราชการมณฑลพายัพกับโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยกับพระชายา กรมหลวงสวัสดิ์วัตน์กับพระชายา หม่อมเจ้าภราไดยโอรสและพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ฯลฯ เฝ้าถวายบังคมลาไปประเทศยุโรป

อนึ่ง ในปี พ.ศ.2464 หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ก็ได้มากราบถวายบังคมลาไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ ณ บริเวณหน้าห้องชั้นล่างของพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์

ในปัจจุบัน พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์อยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัยศิลปากรและเนื่องจากพระตำหนักองค์นี้มีความชำรุดทรุดโทรมมาก คณะกรรมการอำนวยการบูรณะพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสิริโสภาพัณณวดี ทรงเป็นองค์ประธาน จึงได้ดำเนินการหาทุนมาบูรณะพระตำหนักดังกล่าวโดยให้มหาวิทยาลัยศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการดูแลเกี่ยวกับการบูรณะ ทั้งนี้ได้เริ่มบูรณะตั้งแต่วันที่ 18 สิงหาคม 2535 และกำหนดจัดงานสมโภชพระตำหนักในเดือนสิงหาคม 2539

พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ เป็นพระตำหนักที่กล่าวได้ว่าสร้างคู่กับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์โดยมีฉนวนสะพานเชื่อมพระตำหนักทั้งสองทางด้านบน สถาปนิกผู้ออกแบบพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์คือ **หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรร กฤดากร** ซึ่งได้เขียนแบบพระตำหนักไว้

แต่จะก่อสร้างพระตำหนักนี้เมื่อใดนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด

ทั้งนี้ คงสร้างภายหลังการก่อสร้างพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ อนึ่ง เมื่อพิจารณาแบบแปลนดังกล่าวแล้ว พบว่า ในการก่อสร้างพระตำหนักดังที่ได้เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้มิได้สร้างตามแบบแปลนที่เขียนไว้ทั้งหมด แต่ได้มีการปรับเปลี่ยนไปจากแบบแปลนที่เขียนไว้บางส่วน

ที่มาของชื่อพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์[12] ซึ่งมีความหมายว่า **"ราชบัลลังก์สีแดงแห่งมารี"** นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับแรงบันดาลพระราชหฤทัยจากชื่อ **มารี เลอร์รูซ์** (Marie Leroux) นางเอกในเรื่อง My Friend Jarlet ซึ่งเป็นบทละครเรื่องเดียวกันกับบทละครซึ่งเป็นที่มาของชื่อพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ดังได้กล่าวแล้ว

นอกจากนี้ ในบทละครเรื่องดังกล่าว ยังมีตัวละครอีกตัวหนึ่งชื่อ **ปอล** ซึ่งเป็นทั้งเพื่อนรักและเป็นผู้มีพระคุณของ ยาร์เลต์ (ซึ่งเป็นพ่อของมารี เลอร์รูซ์) และเป็นคู่รักของมารี เลอร์รูซ์ ตัวละครดังกล่าว จึงนับว่ามีความสัมพันธ์กับผู้ที่เป็นพ่อและลูก ด้วยเหตุนี้ฉนวนสะพานเชื่อมระหว่างพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์กับพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ จึงอาจตีความได้ว่าหมายถึงตัวละครที่ชื่อปอลนั้นเอง อนึ่ง คำว่าสะพานในภาษาฝรั่งเศสมีศัพท์ใช้ว่า "Pont" (ปองต์) ซึ่งมีเสียงคล้ายกับคำว่าปอล ข้อมูลดังกล่าวจึงมีความน่าสนใจ

การที่พระองค์ทรงเกิดแรงบันดาลพระราชหฤทัยจนทรงนำเอาชื่อตัวละครมาตั้งเป็นชื่อของพระตำหนักทั้งสองได้อย่างไพเราะและเหมาะสมกลมกลืนกับลักษณะรูปทรงของพระตำหนักนั้น จึงย่อมทำให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์ในการเชื่อมโยงและแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของศิลปะสาขาวรรณกรรมกับศิลปะสาขาทัศนศิลป์ประเภทสถาปัตยกรรมได้อย่างดียิ่ง ทั้งยังทำให้ตระหนักถึงเรื่องของการที่ **ศิลปะย่อมส่องทางให้แก่กัน** ได้อย่างชัดเจนอีกด้วย

ในด้านลักษณะของพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์นั้น เป็นพระตำหนักสองชั้นทำด้วยไม้สักทองทาสีแดง หลังคา ทรงปั้นหยา เปิดหน้าจั่ว กระเบื้องมุงหลังคาเป็นกระเบื้องว่าว เสาของอาคารส่วนหน้ามีลักษณะเป็นเสากลม ตกแต่งลวดลายที่ฐานและหัวเสาด้วยไม้แกะสลัก มีการทำซุ้มโค้งเหนือประตูหน้าต่างที่หน้าจั่วหลังคาประดับไม้แกะสลักเป็นลวดลายอย่างงดงามลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระตำหนักนี้เป็นแบบนีโอคลาสสิคของประเทศทางตะวันตก แต่ได้มีการปรับปรุงองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมบางส่วนให้เหมาะกับภูมิอากาศแบบเมืองร้อน โดยการทำหน้าต่างบานเกล็ด ทำระเบียงโล่ง และทำช่องลมเหนือประตู ทั้งนี้ เพื่อช่วยระบายอากาศ

ส่วนที่เป็นผังพื้นของพระตำหนักมีลักษณะเป็นรูปกากบาท ซึ่งมีแกนยาวไม่เท่ากัน ส่วนที่เป็นแกนด้านยาวนั้นอยู่ทางทิศตะวันออก ชั้นล่างของพระตำหนักเป็นห้องโถงใหญ่ มีความสูงโล่งตลอดสองชั้น และมีส่วนต่อเนื่องกับโถงใหญ่ ซึ่งเป็นส่วนที่เชื่อมต่อพื้นที่ทางเข้าด้านข้างทางทิศเหนือกับโถงใหญ่เข้าด้วยกัน

ทางทิศใต้มีห้อง 1 ห้อง ซึ่งน่าจะเป็นห้องนอน (เทียบกับแบบแปลนที่ได้มีการเขียนไว้) ต่อจากห้องดังกล่าวเป็นห้องน้ำใกล้ทางขึ้นบันไดมีห้องขนาดเล็ก 1 ห้อง และห้องใต้บันได 1 ห้อง ทางด้านทิศเหนือมีห้อง 1 ห้องซึ่งน่าจะเป็นห้องส่งเครื่อง (เทียบกับแบบแปลนที่ได้มีการเขียนไว้) ชั้นบนของพระตำหนักมีห้องโถง 1 ห้อง ซึ่งส่วนของห้องโถงทางด้านทิศเหนือจะมีประตูเปิดไปสู่ฉนวนสะพานที่เชื่อมต่อกับพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์และมีห้องทรงพระอักษรอยู่ทางทิศเหนือ ซึ่งตรงกับห้องทรงพระอักษรของพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ห้องบรรทมอยู่ทางทิศใต้และมีประตูเปิดไปสู่ระเบียงขนาดไม่กว้างนักห้องที่ติดอยู่กับห้องบรรทมทางด้านทิศตะวันตกเป็นห้องสรง ซึ่งมีอ่างสรงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานด้านเอกสารอย่างชัดเจนว่าได้ทรงใช้พระตำหนักนี้อย่างไร แต่หลักฐานที่ได้จากการสัมภาษณ์ หรือหลักฐานจากคำบอกเล่าทำให้ทราบว่า เมื่อยังไม่ทรงมีฝ่ายใน พระองค์ได้เสด็จมาประทับพักผ่อนพระอิริยาบถและเสวยพระกระยาหาร โดยมีย่าเหลตามเสด็จด้วย แต่เมื่อทรงมีพระคู่หมั้นหรือเจ้านายฝ่ายในก็โปรดเกล้าฯ ให้มาประทับพระตำหนักองค์นี้ในบางโอกาสจากการสัมภาษณ์ นางขวัญเมือง กษิดินนท์ บุตรสาวของพระธำมะรง ซึ่งถวายย่าเหลแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เล่าถึงในสมัยที่ตนเป็นเด็กและตามบิดามายังพระราชวังสนามจันทร์ในวันที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรการแข่งขันฟุตบอลของเสือป่า ณ สนามหน้าพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ว่า ได้เห็นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปรับพระวรกัญญาปทานพระองค์เจ้าวัลลภาเทวีพระคู่หมั้น ณ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์และเสด็จมาทอดพระเนตรการแข่งขันฟุตบอลพร้อมกัน[13] และจากการสัมภาษณ์นางขวัญเมือง กษิดินนท์ ซึ่งเล่าถึงพระวรกัญญาปทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี นั้นก็ทำให้ทราบว่า โดยปกติเมื่อพระวรกัญญาปทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ตามเสด็จมายังพระราชวังสนามจันทร์จะประทับอยู่ ณ พระที่นั่งองค์ใดองค์หนึ่งเพราะเสด็จมาอย่างเป็นทางการในฐานะพระคู่หมั้น[14] คำบอกเล่าดังกล่าวนี้ นับว่าสอดคล้องกับสถานภาพหรือบทบาทหน้าที่ของพระราชวังสนามจันทร์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดฯ ให้พระราชวังสนามจันทร์มีสถานภาพเป็นพระราช

วังในยามที่พระองค์เสด็จมาในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อจะทรงให้มีการซ้อมรบเสือป่า ก็จะเปลี่ยนสถานภาพเป็นค่ายหลวงสนามจันทร์ และพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้บังคับการกองเสือป่า ก็จะเปลี่ยนที่ประทับจากพระที่นั่งพิมานปฐมมาประทับยังพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ด้วยเหตุผลที่ข้อมูลต่าง ๆ ดังกล่าวมีเหตุผลที่สอดคล้องกันผู้เขียนจึงเห็นว่ามีความเป็นไปได้ที่พระวรกัญญาปทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ซึ่งทรงเป็นพระคู่หมั้น และทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสือป่าหญิง โดยได้รับพระราชทานยศเป็นนายกองเอกพิเศษ สังกัดกองร้อยหลวง กรมเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ และสังกัดกองร้อยหลวงกรมเสือป่าม้าหลวงรักษาพระองค์อีกสังกัดหนึ่งจะได้เสด็จมาประทับ ณ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ ในช่วงที่มีการซ้อมรบเสือป่า ทั้งนี้ คงจะเสด็จมาประทับ ณ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ ในช่วงปี พ.ศ. 2463 นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2464 และปี พ.ศ. 2465 พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ก็ได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีพระวรราชชายา ขณะดำรงพระยศเป็นพระอินทราณีและพระสุจริตสุดา พระสนมเอกในคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประทับ ณ พระราชวังสนามจันทร์ด้วย[15]

พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์เป็นพระตำหนักอีกองค์หนึ่งที่ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัยศิลปากร พระตำหนักองค์นี้มีสภาพที่ชำรุดทรุดโทรมมากมหาวิทยาลัยศิลปากร จึงได้ดำเนินการบูรณะใหม่ทั้งองค์ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2533 และบูรณะแล้วเสร็จในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2534 และได้จัดให้เป็นพิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จเป็นองค์ประธานในการสมโภชและทรงเปิดพิพิธภัณฑ์ดังกล่าวเมื่อวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2534

พิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์นี้ได้จัดแสดงเกี่ยวกับพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่าง ๆ ทั้งนี้ ห้องชั้นล่างได้จัดแสดงเกี่ยวกับพระราชประวัติและสิ่งของที่เกี่ยวกับล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ซึ่งเป็นการจำลองมาแสดง เช่น ฉลองพระองค์ชุดเสือป่า และเครื่องหมายวชิราวุธ เป็นต้น นอกจากนี้ยังแสดงพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการศึกษา การปกครอง กิจการเสือป่า และเรื่องของพระราชวังสนามจันทร์ ตลอดจนจัดแสดงป้ายชื่อและวัสดุของพระตำหนักก่อนการบูรณะ ส่วนชั้นบนจัดแสดงเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ รวมทั้งบทละครและการแสดงละครเรื่อง My Friend Jarlet **มิตรแท้** และ **เพื่อนตาย** ซึ่งเป็นบทละครที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชื่อพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ นอกจากนี้ยังจัดแสดงพระมาลาจำลองแบบต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ด้วย

พระตำหนักทับแก้ว เป็นตึกสองชั้นขนาดเล็กทาสีเขียวอ่อน ภายในมีเตาผิง หลังคามีปล่องไฟตามลักษณะของบ้านชาวตะวันตก ห้องกลางชั้นบนมีพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเขียนด้วยดินสอดำบนแผ่นหินอ่อนประดิษฐานอยู่ ทั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่า พระบรมสาทิสลักษณ์ดังกล่าวเป็นฝีมือของผู้ใด อย่างไรก็ตามมีผู้สันนิษฐานว่า เป็นฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระตำหนักทับแก้วนี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ใช้เป็นที่ตั้งของกองบัญชาการเสือป่า กองเสนาน้อยราบเบารักษาพระองค์ ในระหว่างที่มีการซ้อมรบเสือป่า นอกจากนี้ ยังเคยเป็นที่ประทับในการพระราชทานเหรียญตราและพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์แก่ข้าราชการทั้งยังเป็นที่ประทับพักผ่อนพระอิริยาบถ และเสวยพระสุธารสเป็นครั้งคราวด้วย

ปัจจุบันเป็นบ้านพักของปลัดจังหวัด

พระตำหนักทับขวัญ เป็นพระตำหนักที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างคู่กับพระตำหนักทับแก้ว โดยสร้างเป็นเรือนไทยที่งดงามสมบูรณ์แบบ ลักษณะเป็นเรือนฝากระดานไม้สัก ใช้วิธีเข้าไม้ตามแบบโบราณ แต่เดิมหลังคามุงจากหลบหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผา เมื่อมีการบูรณะได้เปลี่ยนเป็นมุงหลังคาด้วยกระเบื้องทั้งหมดนายช่างผู้ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างคือ พระยาวิสุกรรมศิลปประสิทธิ์ (น้อย ศิลปี)

พระตำหนักทับขวัญ ประกอบด้วยกลุ่มเรือน 8 หลัง ได้แก่ เรือนใหญ่ 4 หลัง เป็นหอนอน 2 หลัง อยู่ด้านทิศเหนือและทิศใต้ ห้องโถง 1 หลัง อยู่ด้านทิศตะวันตก เรือนครัว 1 หลัง อยู่ด้านทิศตะวันออก เรือนเล็ก 4 หลัง เป็นหอนก 2 หลัง อยู่ระหว่างโถงเรือนคนใช้ 1 หลัง และเรือนเก็บของอีก 1 หลัง ตั้งอยู่ระหว่างเรือนครัว กลุ่มเรือนต่าง ๆ เหล่านี้มีนอกชานเชื่อมเรือนต่าง ๆ ไว้ติดต่อกันโดยตลอดและมีต้นจันทร์ปลูกอยู่กลางนอกชานตามลักษณะของเรือนไทยด้วย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีเฉลิมพระตำหนักเมื่อวันที่ 25 มกราคม 2454 ซึ่งในวันดังกล่าวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีโกนจุกนายหยุดซึ่งเป็นมหาดเล็ก และพระองค์ได้ประทับแรม ณ พระตำหนักนี้เป็นเวลา 1 คืน

อนึ่ง ในระหว่างการซ้อมรบเสือป่า พระตำหนักนี้ได้ใช้เป็นที่ตั้งของกองบัญชาการเสือป่าเสนาน้อยราบหนักรักษาพระองค์

ปัจจุบัน พระตำหนักนี้อยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัยศิลปากร และได้มีการบูรณะใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2525 บูรณะแล้วเสร็จในวันที่ 1 มีนาคม 2526 ทั้งนี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีได้เสด็จเป็นองค์ประธานในการสมโภช เมื่อวันที่ 30 มีนาคม 2527

เนื่องจากพระตำหนักทับขวัญเป็นโบราณสถานอันทรงคุณค่าทางสถาปัตยกรรมไทย ซึ่งนับเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญในการศึกษาทางสถาปัตยกรรมวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรจึงได้จัดแสดงพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในด้านไทยศึกษาเรื่องต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในห้องบรรทม เช่น เรื่องเกี่ยวกับภาษาไทย วรรณคดีไทย โบราณคดี การทำนุบำรุงพุทธศาสนา กิจการเสือป่าและลูกเสือไทย เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้จัดตกแต่งด้วยเครื่องแขวนไทยที่งดงาม ได้แก่ ฉัตร วิมานพระอินทร์ วิมานแห่น ผ้าทิยพ์ขอบประดู และเครื่องแขวนสำหรับโคมหวดเพื่อให้เป็นแหล่งสำหรับศึกษาหาความรู้ด้านวิชาการในเรื่องดังกล่าว และได้กำหนดให้พระตำหนักทับขวัญเป็นที่ประทับรับรองพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง และใช้จัดกิจกรรมในการส่งเสริมวัฒนธรรมไทยและภาษาไทยนอกจากนี้ ยังใช้เป็นสถานที่ในการทำบุญเลี้ยงพระถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันมหาธีรราชเจ้า (วันที่ 25 พฤศจิกายน) เป็นประจำทุกปี[16]

นอกจากพระที่นั่ง และพระตำหนักต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว พระราชวังสนามจันทร์ยังมีสิ่งก่อสร้างสำคัญอื่น ๆ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้แก่

ศาลาลงสรง เป็นศาลาขนาดเล็ก เดิมอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์แต่ได้ย้ายไปปลูกไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ในสมัยรัชกาลที่ 7

โรงละคร โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นที่ข้างพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้มีการนำฉากช้อมหน้าโรงและซุ้มประตูมาใช้ในราชการของกระทรวงวังที่กรุงเทพฯ ต่อมาได้มีการรื้อโรงละครไปปลูกเป็นโรงพยาบาลของเรือนจำจังหวัดนครปฐม

สถานีรถไฟสนามจันทร์ เป็นสถานีรถไฟหลวงอยู่ทางทิศเหนือของพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ซึ่งมีถนนจากสะพานจักรียาตราตรงไปยังสถานีรถไฟแห่งนี้ในสมัยรัชกาลที่ 7 กรมรถไฟหลวงได้รื้อสถานีรถไฟนี้ไปเก็บไว้เพื่อเป็นประโยชน์ต่อไป

เรือนแพหรือพระตำหนักเรือนแพ เดิมอยู่ที่คลองด้านหลังพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์พระราชวังสนามจันทร์ เรือนแพนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น จากข้อมูลที่ได้จากเอกสาร ประวัติเรือนแพ "ฉัฏฐมสุขศาลา" และจดหมายของพระเมธีธรรมานุวัฒน์ เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ถึงราชองครักษ์ของสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน 2531 และจากการสัมภาษณ์พระมหาพิพัฒน์ จนทรูปโม ทำให้ทราบว่าเรือนแพดังกล่าวต่อมาได้นำมาสร้างเป็นศาลาขนาดเล็ก ซึ่งได้ตั้งชื่อใหม่ว่า "ฉัฏฐมสุขศาลา" เพื่อเป็นอนุสรณ์รำลึกถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และนำมาปลูกสร้างครั้งแรกในเขตพุทธวาสที่ลานหน้าพระร่วงโรจนฤทธิ์ทางด้านทิศเหนือ ใช้เป็นที่อ่านหนังสือและเป็นที่ปรึกษาหารือทำนองศาลาประชาคมของชาวบ้าน จนทำให้มีฉายาเรียกกันทั่วไปว่า "ศาลานกกระจอก" ต่อมาได้รื้อมาสร้างเป็นสำนักงานจัดประโยชน์และรักษาองค์ประปฐมเจดีย์ ทางด้านซ้ายมือของพระร่วงโรจนฤทธิ์ และเมื่อสร้างสำนักงานจัดประโยชน์และรักษาองค์พระปฐมเจดีย์ใหม่แล้ว ก็ได้รื้อย้ายไปปลูกในเขตสังฆาวาสเป็นหอสมุดของวัดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งอยู่ที่บริเวณตรงข้ามไปทางทิศเหนือของหอสมุดของวัดในปัจจุบัน ครั้นต่อมาได้มีการสร้างหอสมุดของวัดซึ่งตั้งอยู่ในสถานที่ปัจจุบัน ก็ได้รื้อย้ายเรือนดังกล่าวอีกครั้งหนึ่ง ส่วนที่ตั้งของหอสมุดเดิมได้สร้างเป็นกุฏิพระแทน เรือนแพซึ่งเคยอยู่ที่คลองหลังพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ในปัจจุบันจึงได้ถูกดัดแปลงเป็นหอสมุดอาคารทรงไทยของวัดพระปฐมเจดีย์ในปัจจุบัน โดยทางวัดได้รักษาหน้าจั่วของเรือนแพไว้ได้อย่างสมบูรณ์ และยังคงรักษาสภาพเสาของเรือนแพเดิมซึ่งเหลือจำนวน 8 ต้น โดยได้นำมาทำเป็นเสาของอาคารหอสมุดชั้นบน ซึ่งรวมอยู่กับเสาต้นใหม่ของอาคารหลังนี้ด้วย สำหรับฝาไม้กระดานมีลักษณะเป็นลูกฟัก ซึ่งทางวัดได้นำมาประกอบเป็นตัวอาคารแต่ได้เก็บรักษาไว้ที่กุฏิพระหลังหนึ่ง พระพิพัฒน์ จนทรูปโม ได้เล่าให้ฟังว่า ได้เคยเห็นว่าเสาเรือนแพนี้มีความงดงามมาก คือ ที่เสาทำเป็นร่องและมีขอบเสาปิดทองล่องชาดอย่างงดงาม ในปัจจุบันเสาทั้ง 8 ต้นนั้น เหลือสภาพให้เห็นแต่เพียงเสาไม้ธรรมดา ซึ่งมีรอยเซาะร่องให้เห็นเท่านั้น อนึ่งตระกูลไผทฉันท์ เจ้าของโรงเรียนอนุบาลไผทวิทยา จังหวัดนครปฐม ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์จัดสร้างเป็นห้องสมุดดังกล่าว

เก๋งรถไฟ มีลักษณะเป็นอาคารไม้หลังเล็ก ๆ กะทัดรัด หลังคามีลักษณะโค้งคล้ายหลังคารถไฟ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประทับเมื่อเสด็จโดยรถไฟปัจจุบันเก๋งรถไฟนี้อยู่ที่วัดเสนหา อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม โดยทางวัดได้นำไปปลูกเป็นกุฏิของพระสงฆ์ กุฏิดังกล่าวทำเป็นสองชั้น ส่วนที่เป็นเก๋งรถไฟอยู่ชั้นบน

เรือนพระกรรมสักขี เป็นเรือนที่พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวีเคยประทับเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ เรือนหลังนี้ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัยศิลปากร

นอกจากนี้ยังมีเรือนพักข้าราชบริพารซึ่งเป็นเรือนไม้สักและมีการตกแต่งด้วยไม้ฉลุเป็นลวดลายอย่างงดงาม เช่น **เรือนทับเจริญ** ซึ่งเป็นที่พักของเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เฟื้อ พึ่งบุญ) ปัจจุบันเป็นสถาบันวัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก มหาวิทยาลัยศิลปากร **เรือนพระนนทิการ** แต่เดิมเป็นบ้านเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง ปัจจุบันเป็นบ้านพักของผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐม และ **เรือนพระรเนศวร** ซึ่งปัจจุบันเป็นบ้านพักผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดนครปฐม เป็นต้น

ในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ยังมีสะพานที่ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 พระราชทานชื่อให้คล้องจองกันซึ่ง ได้แก่

สะพานพระรามประเวศน์ โครงสร้างของสะพานเป็นเหล็กทาสีเขียว ลักษณะเป็นสะพานโยงอยู่ทางทิศตะวันออก เป็นแนวตรงกับองค์พระปฐมเจดีย์

สะพานนเรศวรจรลี โครงสร้างของสะพานเป็นสะพานคอนกรีต อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

สะพานจักรียาตรา โครงสร้างของสะพานเป็นเหล็กทาสีเขียว ลักษณะเป็นสะพานโยงอยู่ทางทิศเหนือ

สะพานสุนทรถวาย โครงสร้างของสะพานเป็นสะพานคอนกรีต อยู่ทางทิศใต้ สะพานนี้เจ้าพระยาศรีวิไชย ชนินทร์ (ชม สุนทราชน) สร้างถวาย

สะพานโยงทั้งสองดังกล่าวนับว่าเป็นสะพานโยงแห่งแรกในประเทศไทย

การใช้พระราชวังสนามจันทร์เป็นสถานที่ราชการของกระทรวงมหาดไทย

เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้พระราชทานพระราชวังสนามจันทร์ แก่ฝ่ายบ้านเมือง (คำว่า "บ้านเมือง" หมายถึง กระทรวงมหาดไทย) เพื่อใช้เป็นที่ทำการและข้าราชการดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ ดังนี้

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ 4/208 วังปารุสกวัน

วันที่ 10 กรกฎาคม พุทธศักราช 2469

ถึง พระยาวรพงษ์พิพัฒน์

ด้วยได้ให้พระราชวังสนามจันทร์แก่ฝ่ายบ้านเมือง เพื่อใช้เป็นที่ทำการและข้าราชการ บัดนี้ กระทรวงมหาดไทยตอบรับและส่งรายนามพระที่นั่งกับสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งได้กำหนดกันไว้ว่าจะเปลี่ยนแปลงสำหรับที่จะเข้าไปปกครอง ดังบัญชีและแผนผังซึ่งส่งมาพร้อมกันนี้ ให้พระยาวรพงษ์พิพัฒน์กระทำความตกลงกับกระทรวงมหาดไทยมอบหมายสถานที่เหล่านั้นแก่ฝ่ายบ้านเมือง ถ้าเรือนหลังใดฝ่ายบ้านเมืองไม่ต้องการ ก็ดำริห์ดูว่าจะควรรื้อไปปลูกใช้ราชการที่อื่นหรืออย่างไร ทั้งนี้ให้ทำความตกลงกันกับฝ่ายบ้านเมืองแล้วรายงานขึ้นมาให้ทราบ.

(พระปรมาภิไธย) ประชาธิปก ปร.

เป็นสำเนาอันถูกต้อง

(ขุนเกษตร์พิหารแดง)

ผู้ดูการทรัพย์สินฯ จังหวัดนครปฐม

ด้วยเหตุดังกล่าวกระทรวงมหาดไทยจึงได้ใช้พระที่นั่งต่าง ๆ ในพระราชวังสนามจันทร์เป็นศาลากลางจังหวัดนครปฐมและเป็นที่ทำการส่วนราชการต่าง ๆ ตลอดจนได้ใช้อาคารและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เป็นบ้านพักของข้าราชการด้วยรวมเนื้อที่ประมาณ 204 ไร่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2469 ถึงปัจจุบัน

อนึ่ง เนื่องจากพระราชวังสนามจันทร์เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญและมีคุณค่ายิ่งกรมศิลปากรจึงได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานจำนวนเนื้อที่ประมาณ 227 ไร่ เมื่อวันที่ 3 กันยายน 2524

ในปี พ.ศ. 2526 ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน และลูกเสือชาวบ้านจังหวัดนครปฐม มีความรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้บริจาคเงินสมทบทุนในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของพระองค์ ณ พระราชวังสนามจันทร์ โดยได้ขอความร่วมมือจากกรมศิลปากรในการออกแบบปั้นหล่อพระบรมรูปขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริงในชุดฉลองพระองค์เสือป่าประทับนั่งและได้ประกอบพิธีอัญเชิญพระบรมรูปจากกรมศิลปากรมาประดิษฐาน ณ แท่นฐานรองรับ เมื่อวันที่ 24 พฤศจิกายน 2526 ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเสด็จฯ แทนพระองค์ทรงประกอบพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันศุกร์ที่ 4 เมษายน 2529

การใช้พระราชวังสนามจันทร์เป็นวิทยาเขตหนึ่งของมหาวิทยาลัยศิลปากร

มหาวิทยาลัยศิลปากรได้ขยายพื้นที่การศึกษามาตั้งยังพระราชวังสนามจันทร์อีกวิทยาเขตหนึ่ง ในสมัยที่ ฯพณฯ ศาสตราจารย์หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล เป็นรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการและดำรงตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากรด้วย ทั้งนี้เนื่องจากในปี พ.ศ. 2508 ฯพณฯ ศาสตราจารย์หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล ได้รับมอบหมายจากคณะรัฐมนตรีให้จัดทำโครงการปรับปรุงมหาวิทยาลัยศิลปากร ด้วยเหตุนี้ จึงได้เสนอโครงการปรับปรุงมหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2509 ในช่วง 6 ปี (พ.ศ.2510-2515) โดยเสนอขอขยายและจัดวงงานมหาวิทยาลัยให้สอดคล้องกับหลักสากล คือจะเปิดสอนสาขาต่าง ๆ ให้หลากหลายมากกว่าเดิม ซึ่งจะมิได้มีแต่สาขาวิชาศิลปะ และโบราณคดีเท่านั้น และจะขยายปริมาณการรับนักศึกษาให้มากขึ้นตามความต้องการของประเทศ นอกจากนี้ยังได้ขอใช้บริเวณพระราชวังสนามจันทร์จังหวัดนครปฐมเปิดคณะวิชาต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเจ้าของพระราชวังสนามจันทร์ทรงเป็นปราชญ์ทางอักษรศาสตร์และโบราณคดี ทรงสนับสนุนนาฏศิลป์ตลอดรัชสมัยของพระองค์ นอกจากนี้ยังมีเทวาลัยคเณศร์เทพเจ้าแห่งศิลปะ ซึ่งเป็นตราของมหาวิทยาลัยอยู่ ณ ที่นี้ด้วย ทั้งนครปฐมยังเป็นเมืองที่มีความเก่าแก่ทางประวัติศาสตร์เป็นที่ประดิษฐานพระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลางของวรรณคดีและศิลปวัฒนธรรม จึงเหมาะควรอย่างยิ่งที่มหาวิทยาลัยศิลปากรจะขยายวิทยาเขตมายังสถานที่ดังกล่าว คณะรัฐมนตรีจึงได้อนุมัติโครงการนี้เมื่อวันที่ 18 มกราคม 2509 ด้วยเหตุนี้มหาวิทยาลัยศิลปากรจึงได้ขยายวิทยาเขตมาตั้งยังบริเวณพระราชวังสนามจันทร์และเปิดคณะอักษรศาสตร์เป็นคณะแรกในปี 2511 ปัจจุบันมีคณะอักษรศาสตร์ คณะศึกษาศาสตร์ คณะวิทยาศาสตร์ คณะเภสัชศาสตร์ คณะวิศวกรรมศาสตร์และเทคโนโลยีอุตสาหกรรม คณะมัณฑนศิลป์บางส่วนได้ให้นักศึกษามาฝึกปฏิบัติที่วิทยาเขตนี้

พระราชวังสนามจันทร์ดังที่ได้กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าเป็นพระราชวังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเนื่องจากมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ในกิจการพิเศษโดยเฉพาะ พระราชวังสนามจันทร์จึงมิได้มีคุณค่างดงามในทางด้านสถาปัตยกรรมและศิลปวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ยังมีคุณค่าในทางประวัติศาสตร์อันเกี่ยวกับการปกครองและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญด้วย จึงนับเป็นสมบัติของชาติของแผ่นดินที่เป็นพระราชมรดกซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยได้พระราชทานไว้ให้เป็นสถานที่สำคัญของชาติบ้านเมือง จึงควรแก่การทะนุบำรุงรักษาให้เป็นความภาคภูมิใจของชาวไทยทั้งมวลและควรที่จะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่น่าสนใจอีกแห่งหนึ่งของประเทศด้วย

เชิงอรรถ

[1]**จังหวัดนครปฐม, นครปฐม' 35** (กรุงเทพฯ : ไอเดีย สแควร์, 2535), หน้า 76.

[2]ม.ล. ปิ่น มาลากุล, **พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาตสำนักเลขาธิการสำนักนายกรัฐมนตรี, 2531), หน้า 17-20.

[3]น. ณ ปากน้ำ, "พระราชวังสนามจันทร์." ในเอกสารการประชุมวิชาการ **พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว** ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร 28-29 มีนาคม 2527, หน้า 47.

[4]เรื่องเดียวกัน

[5]นวลผจง เศวตเวช, "พระราชวังสนามจันทร์," ใน **พระราชวังสนามจันทร์และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ฟ จำกัด, 2534), หน้า 12.

[6]เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

[7]เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-15.

[8]เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

[9]ศาสตราจารย์ ม.ล. ปิ่น มาลากุล ยืนยันว่า แท้จริงพระราชทานนามว่า "ศาลาธรรมเทศโอพาร' อ้างถึงในนวลผจง เศวตเวช, "พระราชวังสนามจันทร์" **ในพระราชวังสนามจันทร์ และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์**, หน้า 18.

[10]นวลผจง เศวตเวช, "พระราชวังสนามจันทร์," ใน **พระราชวังสนามจันทร์และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ฟ จำกัด, 2534), หน้า 115-116.

[11]เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

[12]"รัต" หรือ "รด" แปลว่าสีแดง

[13,14]ขวัญเมือง กษิตินนท์, **สัมภาษณ์**, วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2535 ณ บ้านเลขที่ 122 ถนนทหารบก อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม (กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์ วีรฉัตร วรรณดี และพรรษา ขจรกล่ำ ผู้สัมภาษณ์).

[15]นวลผจง เศวตเวช, "พระราชวังสนามจันทร์," ใน **พระราชวังสนามจันทร์และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์**, หน้า 20.

[16]มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประชาสัมพันธ์พระตำหนักทับขวัญ.

บรรณานุกรม

คณะกรรมการฉลองวันพระรมราชสมภพครบ 8 รอบ และ 100 ปีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1-2 กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2523.

นครปฐม, จังหวัด. นครปฐม' 35. กรุงเทพฯ : ไอเดียสแควร์, 2535.

.....พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับจังหวัดนครปฐม. กรุงเทพฯ : อักษรสุวรรณ, 2529 (จัดพิมพ์เนื่องในพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังสนามจันทร์ 4 เมษายน 2529).

ปิ่น มาลากุล, ม.ล. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการสำนักนายกรัฐมนตรี, 2531.

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับภูมิภาคตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เอกสารประชุมทางวิชาการ วันที่ 28-29 มีนาคม 2527 (อัดสำเนา).

.....พระราชวังสนามจันทร์และพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ฟ จำกัด, 2524 (จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาส สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จทรงเป็นประธานในพิธีเปิดสมโภชพระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ ในวันที่ 16 ธันวาคม 2534)

..... . เอกสารประชาสัมพันธ์พระตำหนักทับขวัญ.

สัมภาษณ์

ขวัญเมือง กษิตินนท์. สัมภาษณ์. วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2535

ณ บ้านเลขที่ 122 ถนนทหารบก อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม (กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์ วีรฉัตร วรรณดี และพรรษา ขจรกล่ำ ผู้สัมภาษณ์).

* ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์วีรฉัตร วรรณดี และ นางสาวกุลนิจ คณะฤกษ์ ผู้ช่วยเก็บข้อมูลสนาม

ศิลปะในพระราชวังสนามจันทร์

รองศาสตราจารย์สมประสงค์ น่วมบุญลือ

พระราชวังสนามจันทร์ ตั้งอยู่ที่ ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ห่างไปทางทิศตะวันตกขององค์พระปฐมเจดีย์ประมาณ ๑ กิโลเมตร เดิมมีเนื้อที่ทั้งหมด 888 ไร่ 2 งาน 26 ตารางวา มี อาคารที่สำคัญ คือ พระที่นั่งพิมานปฐม พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี พระที่นั่งวัชรีรมยา พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เทวาลัยคเณศ พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังค์ เรือนทับแก้ว เรือนทับขวัญ

ศิลป ในพระราชวังสนามจันทร์ มีทั้ง จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม มัณฑนศิลป์ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะ จิตรกรรม ประติมากรรม และมัณฑนศิลป์

ศิลปะที่ปรากฏในพระราชวังสนามจันทร์ มองในแง่รูปแบบ มีทั้งที่เป็นศิลปะที่เป็นไทยเดิม ไทยประยุกต์ ศิลปะแบบจีน และ ศิลปะแบบยุโรป

งานศิลปะเหล่านี้แสดงออกถึงความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับเทพในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งแยกออกเป็นพระคเณศ ซึ่งประทับอยู่ในเทวาลัยเสมือนเป็นเทพผู้คุ้มครองปกปักรักษาพระราชวังสนามจันทร์ พระอินทร์ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระราม "วชิราวุธ"

เทวาลัยคเณศ เป็นที่ประดิษฐานพระคเณศ ประติมากรรมที่มีความงามและเป็นที่นับถือของชาวนครปฐม ส่วนฐานเทวาลัยยกพื้นสูง ต่อจากฐานก่อเป็นซุ้มสีขาวทั้งสี่ด้าน ที่มุมมีลายกลีบ 3 กลีบทำด้วยโลหะ กลีบตรงกลางใหญ่ มี 2 กลีบ เรียวเล็กโค้งตามประกอบอีก 2 ข้าง คล้ายยอดวชิราวุธ มีประตูสีแดง ปิด-เปิดเข้าข้างในด้านละ 2 บาน ส่วนบนของซุ้มมีลายประดับทำด้วยโลหะเหนือขึ้นไปเป็นที่ประดิษฐานพระคเณศอยู่ในซุ้มเทวาลัยรูปร่างคล้ายกูบ ด้านขวาและซ้ายมีซุ้มยื่นออกมาทั้งสองข้าง ส่วนล่างประด้วยโลหะรูปกลีบบัว ต่อขึ้นไปเป็นเสาเทวาลัยมีลายกลีบทำด้วยโลหะ ส่วนบนของเสาเป็นลายกระจัง กรอบซุ้มส่วนบนเป็นลายดอกจันทน์ โค้งสองข้างลงมาเป็นตัวมกรคายนาค ตรงกลางของซุ้มเทวาลัยมียอดแหลม ในซุ้มองค์พระคเณศหล่อด้วยโลหะรมดำประทับนั่งราบ ลำพระองค์ตรง พระพักตร์ตรง พระหัตถ์ขวาถือเชือกบาศวางเหนือเข้าขวา พระหัตถ์ซ้ายถือถาดก้อนน้ำตาลอยู่เหนือเข่าซ้าย เทวาลัยคเณศนี้จะเป็นแนวเส้นตรงระหว่างพระที่นั่งพิมานปฐมเทวาลัย และองค์พระ

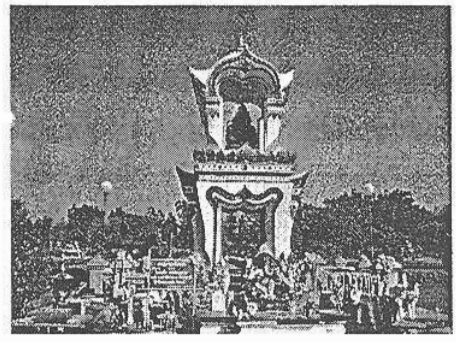

ปฐมเจดีย์ ถ้าทำการไหว้พระคเณศจากพระที่นั่งพิมานปฐมก็จะไหว้ องค์พระปฐมเจดีย์ไปด้วย

จากเทวาลัยคเณศมายังพระที่นั่งพิมานปฐม บันไดไม้ทางขึ้นด้านขวามือ เป็นงานศิลปะอีกส่วนหนึ่งที่มีความประณีตงดงาม ราวบันไดทำด้วยไม้ ส่วนกลางเป็นสันโค้งมน โค้งไปตามทางขึ้น ซี่กรงบันไดเป็นสี่เหลี่ยม ระหว่างซี่กรงใหญ่มีซี่กรงขนาดเล็กกว่าแทรก ซึ่งซี่กรงเล็กนี้ ส่วนปลายล่างจะสูงกว่าพื้นทำเป็นรูปคล้ายดอกบัว หัวเสาแกะสลักเป็นลายแบบตะวันตก ส่วนบนของหัวเสาเป็นครึ่งวงกลม บันไดนี้ สามารถเข้าสู่ห้องที่ประทับหรือออกไปที่ชานก็ได้ ในห้องประทับมีห้องพระเจ้าอยู่ทางด้านตะวันตก มีจิตรกรรมสวยงาม

จิตรกรรม ในพระราชวังสนามจันทร์ปรากฏอยู่ 2 แห่ง คือ ในห้องพระเจ้า พระที่นั่งพิมานปฐม และที่เหนือเตาไฟเรือนทับแก้ว หรือพระตำหนักทับแก้ว ซึ่งเป็นภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เขียนด้วยสีถ่าน กล่าวกันว่าเป็นฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

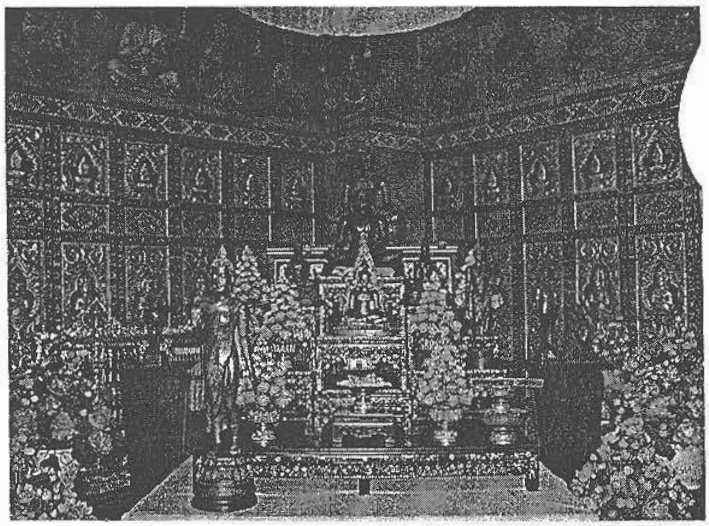

จิตรกรรมในห้องพระเจ้า พระที่นั่งพิมานปฐม ห้องพระเจ้าเป็นห้องลักษณะ 5 เหลี่ยม คล้ายดอกบัว มีฐานดอกอยู่ที่ประตู เมื่อเข้าช่องประตูตอนบนเป็นรูปโค้งยอดแหลม ผนัง ข้างในเมื่อเข้าไปด้านขวาเป็นพื้นสีแดง มีกรอบภาพหนุมานจับนาค มีพลลิง 2 ตัวแบกและมีคนดำ (น่าจะเป็นยักษ์) นั่งขาซ้ายยันพื้นตรง ขาข้างขวายันคล้ายคุกเข่าแบกกรอบไว้อีกชั้นหนึ่ง ภาพที่วาดมีลักษณะเสมือนจริง ถัดออกไปทางด้านซ้ายของภาพนี้เป็นผนังเฉียงออกไปมีเทพประนมยืนอยู่บนแท่นหันหน้าเข้าหาประตู สวมชฎาทรงสูง มีดอกไม้ทัดหู ท่อนบนเปลือย นุ่งผ้าลายดอก ที่แท่นมีชื่อผู้วาดบอกไว้ด้วย ข้อสังเกต คือภาพเทพประนมยืนทุกองค์มีผมยาวประไหล่ ขอบด้านบนเป็นลายหน้ากระดาน พื้นสีเหลือง ลายก้ามปูและลายหน้ากระดานเป็นสีแดง-เขียว ขอบด้านล่างเป็นลายหน้ากระดาน มีลายเทพพนมครึ่งตัวสลับลายดอกจันทน์ ด้านซ้ายพื้นเป็นสีแดงเช่นกันมีกรอบภาพเหมือนครุฑจับนาค แต่ครุฑไม่มีปีก มีคนคล้ายยักษ์สองตนแบก ต่ำลงมามีคนดำนั่ง ยอง ๆ แบกกรอบอีกชั้นหนึ่ง ถัดจากภาพนี้เป็นผนังเฉียงออกไปภาพเทพประนมยืนเช่นกัน แต่ผิวกายส

ถัดจากเสาเป็นผนังด้านในประกอบด้วยส่วนที่ติดกับเพดานเป็นลายเฟื่องคล้ายดอกรักดอกมะลิ ชายคล้ายดอกดาวเรือง ถัดลงมาเป็นภาพจิตรกรรม ฤาษีในชุดสีเหลือง ครุฑ คนธรรพ์ ฤาษีในชุดสีขาว คนธรรพ์ ภาพนี้เขียนต่อไปที่เสาด้านหนึ่งเป็นรูปฤาษีนุ่งคากรองหนังเสือ เสาอีกด้านหนึ่งเป็นรูปนาค ถัดไปที่ผนังอีกด้านเป็นรูปคนธรรพ์ ยักษ์ นาค คนธรรพ์ ยักษ์ นาค ออกแบบโดยสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดิวงศ์ เขียนภาพโดยหลวงเทพลักษณ์เลขา (เล็ก จุลจิตรกะ) หลวงอนุสรจิตราคม (น้อย จุลจิตรกะ) ถัดลงมาเป็นลายหน้ากระดานพื้นสีเหลือง ลายก้ามปูและหน้ากระดานสีแดง-เขียว ต่อจากลายหน้ากระดานลงมาเป็นบานไม้แกะสลักด้านละ 8 บาน เรียงต่อกัน แต่ละบานมีกรอบสีดำประดับลายสีทอง 5 กรอบเรียงลำดับลงมาดังนี้ คือ กรอบบนเป็นพานพุ่มบนพื้นสีน้ำเงินเข้มอยู่ในพื้นสีชาดลายทอง ต่ำลงมาเป็นกรอบลายหน้ากระดาน ต่อจากนั้นเป็นลายเทพประณมบนพื้นดำล้อมรอบด้วยลายก้านต่อดอกสีทองบนพื้นสีชาด ต่ำลงมาเป็นลายหน้ากระดานและล่างสุดทำเป็นลายเหมือนขาโต๊ะส่วนบนของขาโต๊ะเป็นลายหน้าสิงห์

เพดานตกแต่งเป็นรูปธรรมจักรลวดลายนูนปิดทองบนพื้นสีชาด ประดับด้วยลายเปลวเพลิงอยู่รอบนอก อยู่เหนือเศวตรฉัตรชั้นเดียว ประดิษฐ์เป็นรูปกลดสีขาวมีระบายขลิบทองเก้าชั้น ตรงกลางมีลักษณะคล้ายที่รองรับก้านร่ม ปลายล่างสุดเป็นสีทองเป็นส่วนเล็กสุด แล้วขยายใหญ่ขึ้นไปรองรับเศวตรฉัตรจำนวน 5 ชั้น ก้านร่มทั้งหมดมี 30 ก้าน

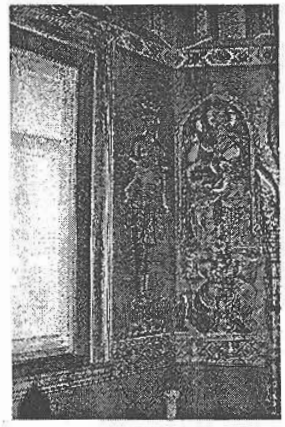

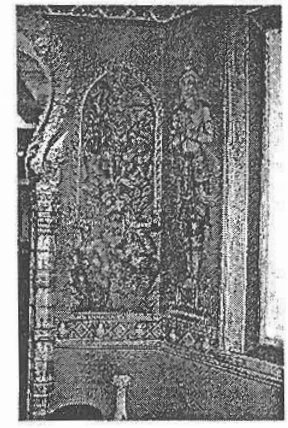

ในบริเวณพระที่นั่งพิมานปฐมด้านนอก ห้องเสวย ห้องเครื่อง ฉนวนเชื่อมต่อพระที่นั่งพิมานปฐม ห้องประชุมราชการที่เชื่อมต่อไปถึงพระที่นั่งวัชรีรมยา เป็นศิลปะแบบอาร์ต นูโว มีลายไม้แกะประดับชายคาและช่องลมสีเขียวอมฟ้าต่างลายกัน พื้นปูประดับด้วยกระเบื้องลายละเอียดมีอยู่ 2 แบบ คือ กระเบื้องที่เรียงเป็นส่วนขอบ ขอบนอกและขอบในเรียงเป็นรูปลายเกลียว สีเทาอมเขียวบนพื้นสีแดงหม่น ถัดเข้าไปเป็นวงกลม ในวงกลมมีรูปคล้ายฟันเฟือง จากมุมเป็นลายทะแยงตัดกันเป็นกากะบาด อยู่ในโทนสีเทาอ่อน กระเบื้องที่ปูเป็นพื้นเรียงเป็นลายสี่เหลี่ยมจตุรัสสีเทาภายในเป็นวงกลมสีฟ้าอยู่ในแต่ละด้าน ขอบเป็นลายสีเทา เรียงต่อด้วยลายจตุรัสสีแดงหม่นตรงกลางเป็นลายสีขาว กระเบื้องเหล่านี้ปูจากพระที่นั่งพิมานปฐมไปจรดพระที่นั่งวัชรีรมยา

ลูกกรงระเบียงจากพระที่นั่งพิมานปฐมไปจนถึงศาลาหกเหลี่ยมก่อนถึงพระที่นั่งวัชรีรมยา เป็นไม้ฉลุลายแบบง่าย ๆ แต่ลูกกรงที่ต่อจากศาลาหกเหลี่ยมไปจนถึงพระที่นั่งวัชรีรมยาทำเป็นเหมือนซุ้มเรือนแก้ว สีไข่ไก่ระหว่างซุ้มแกะเป็นลายปีกผีเสื้อสีขาว

ในห้องประชุมราชการ แต่เดิมมีฝาประจันจำหนักแบบฝาเฟี้ยม เป็นลายจีน มีจำนวนประมาณ 17 แผ่น ฝาเฟี้ยมลายจีนนี้มี 2 ด้าน ด้านหนึ่งเป็นลายภาพวาด อีกด้านหนึ่งเป็นลายจำหลัก

พระที่นั่งวัชรีรมยาเป็นพระที่นั่งทรงไทย 2 ชั้น ด้านทิศใต้ที่ต่อกับฉนวนไปพระที่นั่งพิมานปฐมเป็นมุขเด็จ หน้าบันจำหลักไม้เป็นรูปเข็มวชิราวุธ มีรัศมีเปลวล้อมรอบ ในกรอบรูปคล้ายใบโพธิ์ พื้นประดับกระจกสีน้ำเงิน เข็มวชิราวุธนี้ คือ กระบอกใส่สายวชิราวุธของพระอินทร์ มีสายคล้องไหล่โยงเป็นวงโค้งอยู่ด้านบน ถัดจากหน้าบันลงมาเป็นสาหร่าย รวงผึ้งปิดทอง

หน้าบันด้านทิศตะวันออก เป็นรูปช้างเอราวัณสามเศียรสีสังข์ มีสัปคับแบบช้างทรงของพระมหากษัตริย์ทรงวชิราวุธสีทอง อยู่ในซุ้มเรือนแก้ว ประดับลายทั้งภายในและภายนอกกรอบ เดิมพื้นประดับกระจกสีน้ำเงิน ปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนไปเป็นประดับกระจกสีขาว ส่วนล่างเป็นลายหน้ากระดานเรียงกัน 3 ช่วง

หน้าบันด้านตะวันตกเป็นรูปเข็มวชิราวุธเช่นเดียวกับหน้าบันด้านทิศใต้ มีรัศมีลายกนกเปลวล้อมรอบ ในกรอบรูปคล้ายดอกบัว พื้นประดับกระจกสีขาว (เดิมประดับกระจกสีน้ำเงิน) มีลายกนกเครือเถาประดับล้อมรอบ เข็มวชิราวุธนี้ หรือ กระบอกใส่สายวชิราวุธของพระอินทร์ มีสายคล้องไหล่โยงเป็นวงโค้งอยู่ด้านล่าง ถัดจากหน้าบันลงมาเป็นลายหน้ากระดานเรียงกัน 3 ช่วง รอยต่อระหว่างหน้าบันกับลายหน้ากระดานเป็นลายกระจังรวน

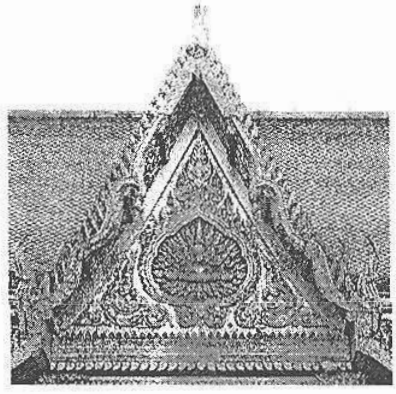

ชั้นล่างที่เพดานเป็นลายดอกประดับสีทองใหญ่น้อยบนพื้นสีแดง ตรงประตูทางเข้าทั้งสองข้างเป็นบันไดไม้ 2 ตอน มีชานพัก ราวบันไดประดับลายเช่นเดียวกันกับลายลูกกรงที่เชื่อมต่อออกไปพระที่นั่งพิมานปฐม เสาที่ชานเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์ในกรอบสี่เหลี่ยม ส่วนล่างเป็นลายเชิง มีคานค้ำยันชายคา แต่ไม่ทำเป็นคันทวยชายคาประดับลายดอกจันทน์ประกอบก้านแย่งสีทองบนพื้นสีแดงเข้ม ที่คานเป็นลายเฟื่อง ซุ้มทวาร และบัญชรเป็นซุ้มเรือนแก้ว บันแถลงเป็นยอดเป็นวชิราวุธ ภายในเป็นเลขหกไทยอยู่ใต้พระมหาพิชัยมงกุฎ มีลายกนกเปลวสามตัวประดับอยู่ 2 ข้าง

ภายในพระที่นั่งวัชรีรมยา เสารับคานเป็นเสาแปดเหลี่ยมประดับด้วยก้านแย่งพุ่มข้าวบิณฑ์สีทองบนพื้นสีดำ หัวเสาเป็นลายกลีบบัวจงกล รองรับคานสีแดงประดับลายดอกจันทร์ ส่วนหัว

คานตัดด้วยลายคาดสีเขียวหัวเป็ด 3 ตอน ส่วนปลายเป็นลายเชิง ที่ฝ้าเพดานประดับลายดอกลอยเป็นดาราสีทองดวงใหญ่รายล้อมด้วยดอกขนาดที่ลดหลั่นลงมา ชายคาโดยรอบเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์ขนาดเล็กรายเรียงเต็มพื้นที่แบ่งเส้นด้วยกรอบสีเขียว

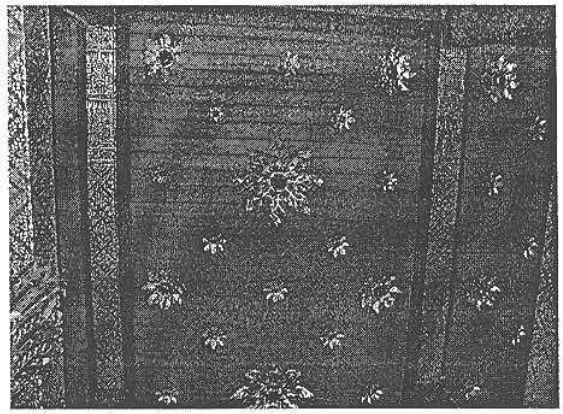

พระที่นั่งแฝดกับพระที่นั่งวัชรีรมยา คือพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เป็นท้องพระโรงซึ่งต่อเชื่อมกับพระที่นั่งวัชรีรมยา ด้วยทวารและบัญชร กรอบทวารและประดูเป็นลานก้านต่อดอก สีทองชุ้มเรือนแก้วปิดทองเป็นลายเกียรติมุขคายมกร และมกรคายนาคอีกต่อหนึ่ง ท้องพระโรงสูงจากพื้นประมาณ 1 เมตร ของเดิมอยู่ตรงกลางภายในเสานางเรียง ด้านข้างทางทิศตะวันออก ทิศเหนือและทิศตะวันตก เป็นเฉลียงต่อจากเสานางจรัลแปดเหลี่ยมพื้นสีดำลาย พื้นลดลงไป 20 เซนติเมตร ปัจจุบันทางจังหวัดได้เทพื้นเสมอกันหมด ฝ้ามีลายดาวเพดานสีทองบนพื้นสีแดงเข้ม หน้าบันด้านทิศเหนือเป็นรูปจำหลักท้าวอมรินทราธิราชประทานพร ประทับอยู่ในพิมานไพชยนต์ พระหัตถ์ขวาทรงวชิระ พระหัตถ์ซ้ายประทานพร อยู่ท่ามกลางเทพ ฤาษี และมนุษย์

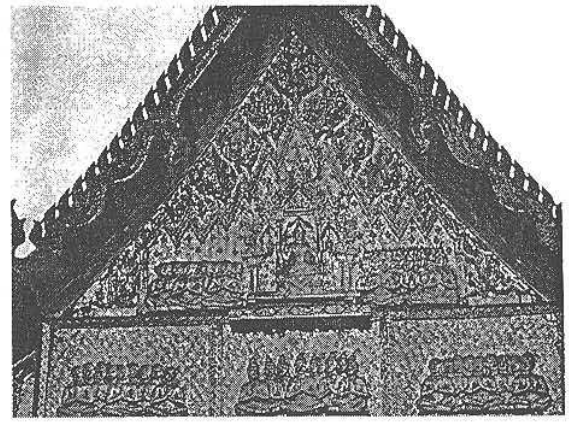

ข้อน่าสังเกต คือ พระที่นั่งวัชรีรมยาและพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ศิลปะที่ประดับตกแต่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับท้าวอมรินทราธิราชทั้งสิ้น นับตั้งแต่หน้าบันด้านทิศเหนือของพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์เป็นรูปจำหลักท้าวอมรินทราธิราช พระที่นั่งวัชรีรมยา วัชรี หมายถึงสายฟ้าอาวุธของพระอินทร์ หน้าบันด้านตะวันออกเป็นช้างเอราวัณทรงวชิราวุธ ก็เป็นช้างทรงของพระอินทร์ ทั้งวชิราวุธ

ก็เป็นอาวุธของพระอินทร์ หน้าบันที่มุขเด็ดด้านทิศใต้ ที่เรารู้จักว่าเป็นเข็มวชิราวุธ เมื่อพิจารณาลงไปในรายละเอียดจะเห็นว่าเป็นกระบอกใส่สายฟ้า คือวชิราวุธ สิ่งที่ปรากฏเห็นได้ชัดเจน คือมีสายสะพายคล้องไหล่ ปลาย 2 ข้างเป็นรูปดอกบัว สัญลักษณ์ดอกบัวนี้ธิเบตใช้แทนเครื่องหมายวชิราวุธ และปลายวชิราวุธ ถ้าดูจากเส้นกรอบนอกจะเป็นรูปดอกบัวเช่นกัน หน้าบันด้านทิศตะวันตกก็เป็นรูปสัญลักษณ์แบบเดียวกัน

สรุปแล้ว พระราชวังสนามจันทร์ มีงานศิลปะที่มีคุณค่าในหลายด้าน จากศิลปะในพระราชวังสนามจันทร์ สามารถใช้ในการศึกษาด้านความคิด ความเชื่อ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม หากมีการอนุรักษ์ด้วยความตั้งใจ จริงจัง จะเป็นสิ่งที่มีคุณค่ายิ่ง และเป็นแหล่งท่องเที่ยวหนึ่งที่ทรงคุณค่า ทั้งนี้ต้องมีการจัดการที่ดี

ภาคผนวก

โครงการสัมมนาทางวิชาการ
เรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดี ศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"
ระหว่างวันที่ 6 - 8 มกราคม 2545

ประกอบด้วยการสัมมนาทางวิชาการ จำนวน 3 หัวข้อเรื่อง

- การเสวนาเรื่อง "**ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม**"
  (วันอาทิตย์ที่ 6 มกราคม 2545)
- การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง"**แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร**"
  (วันจันทร์ที่ 7 มกราคม 2545)
- การสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "**เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์**"
  (วันอังคารที่ 8 มกราคม 2545)

โดย

จังหวัดนครปฐม ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศิลปากร

โครงการสัมมนาทางวิชาการ

เรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"

เนื่องในโอกาสในการจัดงานมหกรรมวัฒนธรรมแห่งชาติ ครั้งที่ 16 ระหว่างวันที่ 6-8 มกราคม 2545

---

1. <u>ผู้รับผิดชอบโครงการ</u> จังหวัดนครปฐม ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศิลปากร

2. <u>หลักการและเหตุผล</u>

"นครปฐม" เป็นชื่อจังหวัดหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ภาคกลางของประเทศไทย ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน จังหวัดนครปฐมได้รับการตั้งอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ.2456 นับเป็นจังหวัดที่เก่าแก่จังหวัดหนึ่ง มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน ตัวเมืองมีความกว้าง 1,920 เมตร ยาว 3,600 เมตร คูเมืองกว้าง 60 เมตร ยาวโดยรอบประมาณ 10 กิโลเมตร อาจกล่าวได้ว่า เป็นเมืองโบราณที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย หรืออาจใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเมืองโบราณที่มีความรุ่งเรืองทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ที่สำคัญคือเป็นเมืองศูนย์กลางพระพุทธศาสนาขนาดใหญ่

นครปฐมเป็นเมืองที่เก่าแก่มีความเจริญรุ่งเรืองมานับพันๆ ปี มีพระมหากษัตริย์ ปกครองมาหลายยุคและหลายสมัย จากการขุดพบโบราณสถานและโบราณวัตถุมากมาย ที่เป็น หลักฐานอ้างอิงได้อย่างดี และเป็นที่น่าภูมิใจของจังหวัดนครปฐมที่เมืองนี้ได้เป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญสมัยอาณาจักรทวารวดี จากเอกสารนำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ "พระปฐมเจดีย์จังหวัดนครปฐม" ได้กล่าวไว้ว่าอาณาจักรทวารวดีมีพื้นที่ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย บริเวณที่เป็นส่วนประกอบของอาณาจักรทวารวดีที่สำรวจพบมีถึง 15 แห่ง ทิศเหนือจดจังหวัดพิจิตร ทิศใต้จดจังหวัดสุพรรณบุรี เมืองที่กระจายห่างออกไปมากๆ ก็มีเช่น เมืองหริภุญชัย ทางภาคเหนือและเมืองฟ้าแดดสูงยางในจังหวัดกาฬสินธุ์ นครปฐมเคยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี ราว พ.ศ.1000-1200 ในสมัยนี้ได้มีการสร้างปูชนียสถานที่ใหญ่โต สร้างไว้เป็นจำนวนมาก และยังเหลือเป็นหลักฐานให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น วัดพระประโทณเจดีย์ วัดพระเมรุ วัดพระงาม วัดดอนยายหอม เป็นต้น โบราณสถานที่ค้นพบมีฝีมือประณีตงดงาม มีเครื่องประดับร่างกายสตรีทำด้วยดีบุกและทองด้วย นอกจากนี้ยังมีรูปปั้นชาวต่างประเทศ จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า ชาวทวารวดีมีการติดต่อกับประเทศอื่น เช่น ประเทศจีน ศิลปะต่างๆ เหล่านี้ดูได้จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ อาณาจักร ทวารวดีมีกษัตริย์ปกครองหลายพระองค์จากหลักฐาน เช่น ประสาทราชวังที่หลงเหลืออยู่ กำแพงเมืองชั้นนอกชั้นในโบสถ์พราหมณ์ สระน้ำหน้าโบสถ์พราหมณ์และเงินตราที่ทำขึ้นใช้เองที่เป็นรูปสังข์และ

ปราสาท จึงเป็นเครื่องยืนยันว่าอาณาจักรทวารวดีมีจริงที่จังหวัดนครปฐม ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส ได้แปลจารึกที่เงินตราว่า **"บุญของพระราชาแห่งทวารวดี"**

ในสมัยที่ล้นเกล้ารัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งยังทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมารเสด็จแปรพระราชฐานไปนครปฐมอยู่เนืองๆ ทั้งนี้ นอกจากจะพอพระราชหฤทัยในความร่มเย็นตามธรรมชาติของเมืองนครปฐมแล้ว ยังสนพระราชหฤทัยในความเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรม และศาสนาของเมืองนครปฐม ซึ่งเคยรุ่งเรืองมาก่อนเมืองอื่นใดในแหลมทอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์พระปฐมเจดีย์ (เป็นสัญลักษณ์ของประเทศไทยที่สำคัญและเก่าแก่ที่สุด) อันเป็นเจดีย์เก่าแก่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นเครื่องหมายแห่งการประดิษฐานพระพุทธศาสนาลงในสุวรรณภูมิ การเสด็จไปประทับที่นครปฐมบ่อยๆ ทำให้ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ทรงคุ้นเคยกับภูมิประเทศเมืองนครปฐมและบริเวณใกล้เคียงเป็นอย่างดี จึงเป็นต้นเหตุนำไปสู่พระราชดำริในการสร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2454 ไว้เป็นที่มั่นเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับรับวิกฤตการณ์ของประเทศอันอาจเกิดขึ้น พระราชวังสนามจันทร์ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งทางประวัติศาสตร์ในด้านการรักษาความมั่นคงของชาติ ทั้งยังมีความสำคัญทางด้านศิลปวัฒนธรรม ดังจะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ที่ทรงคุณค่าหลายเรื่องก็ทรงพระราชนิพนธ์ที่ พระราชวังแห่งนี้ นอกจากนี้ สิ่งก่อสร้างในพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งประกอบด้วยพระตำหนักและสิ่งก่อสร้างต่างๆ นั้นก็มีคุณค่าสูงในทางสถาปัตยกรรม พระองค์ได้พระราชทานนามไว้ได้อย่างไพเราะ และคล้องจองกัน ดังนี้ พระที่นั่งพิมานปฐม พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี พระที่นั่งวัชรีรมยา พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ ปราสาทศรีวิไชย เทวาลัยคเณศร์ ศาลาธรรมเทศน์โอพาร พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ พระตำหนักมารีราชรัตบัลลังก์ พระตำหนักทับแก้ว และพระตำหนักทับขวัญ

จากการที่นครปฐมเป็นเมืองโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุด เป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญรุ่งเรืองในสมัยทวารวดี และยังเคยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดีที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และโบราณสถานและโบราณวัตถุมากมายปรากฏอยู่ มีที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีน ซึ่งเป็นแม่น้ำที่เป็นสายหลักในการคมนาคมทางชีกตะวันตก ที่ทำให้เกิดการพัฒนาการของบ้านเมือง อีกทั้งยังมีพระมหากษัตริย์ปกครองมาหลายยุคและหลายสมัย โดยเฉพาะล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อจังหวัดนครปฐม ซึ่งพระราชกรณียกิจของพระองค์ในส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับจังหวัดนครปฐมนั้นกล่าวได้ว่า พระองค์มีความผูกพันกับเมืองนครปฐม และโปรดจังหวัดนครปฐมเป็นพิเศษ การเสด็จพระราชดำเนินมายังจังหวัดนครปฐมของพระองค์ยังผลให้จังหวัดนครปฐมและประชาชนมีความเจริญขึ้นอย่างมากในทุกด้าน พระองค์ทรงมีพระราชดำริในการสร้างพระราชวังสนามจันทร์ พระราชวังแห่งนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในทางประวัติศาสตร์ในด้านการรักษาความมั่นคงของชาติ ทั้งยังมีความสำคัญทางด้านศิลปวัฒนธรรม มีพระราชพินธ์ที่ทรงคุณค่าหลายเรื่องในที่พระราชวังแห่งนี้ นอกจากนี้ ยังมีสิ่งก่อสร้างประกอบด้วย พระตำหนักและสิ่งก่อสร้างที่ทรงคุณค่าสูงทางสถาปัตยกรรมที่อนุชนรุ่นหลังได้ภาคภูมิใจ

จังหวัดนครปฐม และมหาวิทยาลัยศิลปากร ตระหนักถึงความสำคัญในประวัติศาสตร์ของนครปฐมที่มีมายาวนาน และเป็นแหล่งที่มีปูชนียสถานที่สำคัญมากมาย มีสถานที่ที่มีคุณค่าในทาง

สถาปัตยกรรม และมีศิลปวัฒนธรรมอันทรงคุณค่าควรแก่การเผยแพร่ให้ประชาชนได้รับทราบเพื่อการอนุรักษ์ สืบสาน ศิลปวัฒนธรรมสืบต่อไป และในโอกาสการจัดงานมหกรรมวัฒนธรรมแห่งชาติ ครั้งที่ 16 ซึ่งกำหนดจัดขึ้นที่จังหวัดนครปฐม โดยมีชื่องานว่า **"พระปฐมเจดีย์เสียดฟ้า ทวารวดี รุ่งเรือง เมืองมหาธีรราชเจ้า"** ระหว่างวันที่ 5-11 มกราคม 2545 จึงถือเป็นโอกาสดีในการที่จะได้เผยแพร่และประชาสัมพันธ์จังหวัดนครปฐม ดังนั้น จึงได้กำหนดจัดการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง **"ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่น สนามจันทร์"** ขึ้น และได้แบ่งหัวข้อเรื่องในการสัมมนาออกเป็น 3 เรื่องด้วยกันคือ การเสวนา เรื่อง **"ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม"** การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง **"แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"** และการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง **"เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"**

การเสวนา เรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม"
วันอาทิตย์ที่ 6 มกราคม 2545
ณ แม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

---

1. วัตถุประสงค์

1.1 เพื่อเป็นการเผยแพร่ความรู้ในทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับ "วัฒนธรรมในลุ่มน้ำท่าจีน"

1.2 เพื่อเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนการเผยแพร่ และการศึกษา ค้นคว้าประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมในลุ่มน้ำท่าจีน

1.3 เพื่อเปิดโอกาสให้นักวิชาการและบุคคลทั่วไปได้แลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นในหัวข้อเรื่องการเสวนาดังกล่าว

2. วิธีการดำเนินการ

เสวนาโดยการล่องแพแม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

3. วัน เวลา และสถานที่

วันอาทิตย์ที่ 6 มกราคม 2545 เวลา 08.30 – 16.30 น. สถานที่ ณ แม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

4. ผู้เข้าร่วมการเสวนา

ผู้เข้าร่วมการเสวนาประมาณ 200 คน ประกอบด้วย นักวิชาการ ครู นักศึกษา และผู้สนใจทั่วไป

5. ค่าลงทะเบียน

ผู้เข้าร่วมการเสวนาต้องเสียค่าลงทะเบียนคนละ 450 บาท

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 ผู้เข้าร่วมการเสวนามีความรู้และได้รับทราบประวัติศาสตร์เกี่ยวกับวัฒนธรรมในลุ่มน้ำท่าจีน

6.2 ผู้เข้าร่วมการเสวนาได้สัมผัสกับทิวทัศน์ คูคลอง วิถีชีวิตของชุมชนที่ยังมีการสืบสานวัฒนธรรมสืบต่อกันมาแต่อดีต

6.3 เป็นการส่งเสริมและสนับสนุนการท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดนครปฐมอีกทางหนึ่ง

7. กำหนดการ

กำหนดการเสวนา เรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรม"
วันอาทิตย์ที่ 6 มกราคม 2545
ณ บริเวณแม่น้ำนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

เวลา 08.00 น. – 09.00 น.	ลงทะเบียนพร้อมกัน ณ หน้าตึกสำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม
เวลา 09.00 น.	ออกเดินทางจากมหาวิทยาลัยศิลปากรไปแม่น้ำนครชัยศรี
เวลา 10.00 น. – 16.00 น.	ล่องเรือชมทิวทัศน์ ร่องรอยคูคลองที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมทั้งภายในและภายนอกประเทศของเมืองนครชัยศรีในอดีต วิถีชีวิตของชุมชนลาวโซ่ง ชุมชนมอญ และแวะชมตลาดน้ำลำพญา โดยมีวิทยากรประกอบด้วย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นุกูล ชมภูนิช และคณะ
เวลา 16.00 น.	เดินทางกลับมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

หมายเหตุ อาหารว่างและอาหารกลางวันตามเวลาที่เหมาะสมในแต่ละสถานที่

การสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"
วันจันทร์ที่ 7 มกราคม 2545
ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี
มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

---

1. วัตถุประสงค์

1.1 เพื่อเป็นการเผยแพร่ความรู้ทางประวัติศาสตร์ของ "อาณาจักรทวารวดี" ในจังหวัดนครปฐม

1.2 เพื่อเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการเผยแพร่ อนุรักษ์ สืบสาน ศิลปวัฒนธรรม และปูชนียสถานที่สำคัญของจังหวัดนครปฐม

1.3 เพื่อเปิดโอกาสให้นักวิชาการและบุคคลทั่วไปได้แลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นในหัวข้อการสัมมนาดังกล่าว

2. วิธีการดำเนินการ

2.1 การบรรยายในภาคเช้า

2.2 ทัศนศึกษาในภาคบ่าย

3. วัน เวลา และสถานที่

วันจันทร์ที่ 7 มกราคม 2545 เวลา 08.30 – 16.30 น. สถานที่ ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม และสถานที่สำคัญในจังหวัดนครปฐม

4. ผู้เข้าร่วมสัมมนา

ผู้เข้าร่วมสัมมนาประมาณ 200 คน ประกอบด้วย นักวิชาการ ครู นักศึกษา และผู้สนใจทั่วไป

5. ค่าลงทะเบียน

ผู้เข้าร่วมการสัมมนาต้องเสียค่าลงทะเบียนคนละ 450 บาท

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 ผู้เข้าร่วมการสัมมนามีความรู้และได้รับทราบประวัติศาสตร์ "อาณาจักรทวารวดี" ในจังหวัดนครปฐม

6.2 ผู้เข้าร่วมสัมมนาได้รับทราบแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุ และแหล่งปูชนียสถานที่สำคัญสมัยอาณาจักรทวารวดีในจังหวัดนครปฐม

6.3 เป็นโอกาสในการเผยแพร่และประชาสัมพันธ์จังหวัดนครปฐม เพื่อประโยชน์ในการท่องเที่ยว การศึกษา ค้นคว้า และการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุ และปูชนียสถาน

7. <u>กำหนดการ</u>

กำหนดการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"
วันจันทร์ที่ 7 มกราคม 2545
ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี
มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

เวลา 08.00 น. – 08.30 น.	ลงทะเบียน
เวลา 08.30 น. – 08.45 น.	รายงานการจัดสัมมนาทางวิชาการ โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ลิขิต กาญจนาภรณ์ รองอธิการบดีวิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
เวลา 08.45 น. – 09.00 น.	พิธีเปิดการสัมมนาทางวิชาการ โดย อาจารย์ พุฒ วีระประเสริฐ อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร
เวลา 09.00 น. – 10.30 น.	บรรยาย **เรื่อง "แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"** โดย 1.ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ 2.รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา 3.คุณเขมชาติ เทพไชย
เวลา 10.30 น. – 10.45 น.	พักรับประทานอาหารว่าง
เวลา 10.45 น. – 12.00 น.	บรรยายเรื่อง **"แหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร"** (ต่อ)
เวลา 12.00 น. – 13.00 น.	พักรับประทานอาหารกลางวัน
เวลา 13.00 น. – 16.30 น.	ทัศนศึกษาสถานที่สำคัญในจังหวัดนครปฐม

<u>หมายเหตุ</u> อาหารว่างในภาคบ่ายตามเวลาที่เหมาะสมในแต่ละสถานที่

การสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"
วันอังคารที่ 8 มกราคม 2545
ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

---

1. วัตถุประสงค์

1.1 เพื่อเป็นการรำลึกและเชิดชูพระเกียรติคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาธีรราชเจ้าที่ทรงมีต่อชาวจังหวัดนครปฐม

1.2 เพื่อเป็นการเผยแพร่และให้ความรู้แก่ผู้เข้าร่วมการสัมมนาในพระปรีชาสามารถของล้นเกล้า รัชกาลที่ 6 ทั้งในเชิงอนุรักษ์ ศิลปวัฒนธรรม วรรณกรรม และ สถาปัตยกรรมอันทรงคุณค่ายิ่งของพระองค์

1.3 เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมการสัมมนาได้แลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นในหัวข้อเรื่องการสัมมนาดังกล่าว

2. วิธีการดำเนินการ

2.1 การบรรยายในภาคเช้า

2.2 ทัศนศึกษาในภาคบ่าย

3. วัน เวลา และสถานที่

วันอังคารที่ 8 มกราคม 2545 เวลา 08.30 – 16.30 น. สถานที่ ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม และสถานที่สำคัญ ณ พระราชวังสนามจันทร์

4. ผู้เข้าร่วมสัมมนา

ผู้เข้าร่วมสัมมนาประมาณ 200 คน ประกอบด้วย นักวิชาการ ครู นักศึกษา และผู้สนใจทั่วไป

5. ค่าลงทะเบียน

ผู้เข้าร่วมการสัมมนาต้องเสียค่าลงทะเบียนคนละ 450 บาท

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 ผู้เข้าร่วมการสัมมนาได้รับทราบและมีความรู้ในเรื่องศิลปวัฒนธรรมและสถาปัตย-กรรมที่สำคัญในพระราชวังสนามจันทร์

6.2 ผู้เข้าร่วมการสัมมนาได้นำความรู้ไปเผยแพร่ต่ออนุชนรุ่นหลังต่อไป

6.3 เป็นการส่งเสริมให้เกิดการอนุรักษ์ สืบสานศิลปวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมอันทรงคุณค่ายิ่งของล้นเกล้ารัชกาลที่ 6 ในพระราชวังสนามจันทร์ และในจังหวัดนครปฐม

6.4 เป็นช่องทางหนึ่งในการเผยแพร่ และประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวของจังหวัดนครปฐม

7. กำหนดการ

กำหนดการสัมมนาทางวิชาการ
เรื่อง "เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"
วันอังคารที่ 8 มกราคม 2545
ณ ห้องประชุมชั้น 7 อาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

เวลา 08.30 น.-09.00 น.	ลงทะเบียน
เวลา 09.00 น.-10.30 น.	บรรยาย เรื่อง "เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"
	โดย 1.รองศาสตราจารย์ สมประสงค์ น่วมบุญลือ
	2.ผู้ช่วยศาสตราจารย์ กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์
	3.อาจารย์สุนนท์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา
เวลา 10.30 น.-10.45 น.	พักรับประทานอาหารว่าง
เวลา 10.45 น.-12.00 น.	บรรยาย เรื่อง **"เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"** (ต่อ)
เวลา 12.00 น.-13.00 น.	พักรับประทานอาหารกลางวัน
เวลา 13.00 น.-16.30 น.	ทัศนศึกษาสถานที่สำคัญ ณ พระราชวังสนามจันทร์

หมายเหตุ อาหารว่างในภาคบ่ายตามเวลาที่เหมาะสมในแต่ละสถานที่

คำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร

ที่ 1466 /2544

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงานโครงการสัมมนาวิชาการเรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรมแหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์"

เพื่อให้การดำเนินงานจัดโครงการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ลุ่มน้ำท่าจีนถิ่นวัฒนธรรมแหล่งสำคัญทวารวดีศรีอาณาจักร เอกลักษณ์งานศิลป์ถิ่นสนามจันทร์" เป็นไปด้วยความเรียบร้อย และบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงานโครงการสัมมนาทางวิชาการดังกล่าว โดยประกอบด้วยผู้ดำรงตำแหน่งและมีรายชื่อต่อไปนี้

<u>ที่ปรึกษา</u>

อธิการบดี

รองอธิการบดีวิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

<u>คณะกรรมการดำเนินงาน</u>

1. อาจารย์ ดร.ศุภชัย	ศุภลักษณ์นารี	ประธานกรรมการ
2. นายพละ	ดลวิทยากุล	กรรมการ
3. นายยงยุทธ	ภุมมะดิลก	กรรมการ
4. นางเพียงรวี	แก้วนนท์	กรรมการ
5. นางสาวสยุมพร	ตามแนวธรรม	กรรมการ
6. นางอำไพ	อุดมสุด	กรรมการ
7. นางอารีย์วรรณ	นวมนาคะ	กรรมการ
8. นางสาวจารุณี	ร่มโพธิ์ธรรม	กรรมการ
9. นางสมศรี	ศรีสุขประสพลาภ	กรรมการ
10.นางสาวอรุณ	บัวจีน	กรรมการและเลขานุการ

/ให้คณะกรรมการ....

ให้คณะกรรมการดำเนินงานการจัดโครงการสัมมนาดังกล่าวมีหน้าที่ในการจัดเตรียมการสัมมนาทางวิชาการ ได้แก่ การจัดทำเอกสารต่าง ๆ การเชิญวิทยากร การเชิญผู้เข้าร่วมโครงการ การประชาสัมพันธ์ การจัดสถานที่ การจัดเตรียมเครื่องโสตทัศนูปกรณ์ จัดเตรียมอาหารว่าง อาหารกลางวัน การจัดเตรียมยานพาหนะ การรับลงทะเบียนผู้เข้าร่วมโครงการสัมมนา การเบิกจ่ายเงินงบประมาณโครงการ

สั่ง ณ วันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2544

(อาจารย์พุฒ วีระประเสริฐ)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร

ผู้เขียนบทความ

ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ
คณบดีคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
คณาจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
31 ถนนหน้าพระลาน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200

รองศาสตราจารย์ สมประสงค์ น่วมบุญลือ
คณะจารย์ประจำภาควิชาหลักสูตรและวิธีสอน
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม 73000

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ กัญญรัตน์ เวชชศาสตร์
คณาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
ถนนราชมรรคาใน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม 73000

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นุกูล ชมภูนิช
อดีตคณาจารย์ประจำภาควิชาศิลปะ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
สถาบันราชภัฏนครปฐม
ที่อยู่ปัจจุบัน 44/1 หมู่ 6 ตำบลท่าตลาด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110